İslam Tetkikleri Dergisi
Journal of Islamic Review

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review 12, 2 (2022): 321-377
DOI: 10.26650/iuitd.2023.1124273
Araştırma Makalesi / *Research Article*

Lâleli Külliyesi Hat Düzeni (Kitabe ve Yazıların Değerlendirilmesi)

The Calligraphic Arrangement of the Laleli Complex (Evaluation of Inscriptions and Writings)

Mustafa Sürün[1]

ÖZ

III. Mustafa (1757-1774) tarafından 1760-1764 yıllarında inşa ettirilmiş olan Lâleli Külliyesi mimari özellikleri ile Osmanlı'nın klasikten Batılılaşmaya geçişi esnasındaki ara dönemi temsil etmektedir. Külliye bu yönüyle 18. yüzyılda yaşanan toplumsal ve zihinsel kırılmaların, mimari üzerinden de takip edilmesine imkân sağlamaktadır. Mimar Mehmed Tahir Ağa (ö. 1202/1788'den sonra) tarafından tamamlanan külliye zaman içerisinde birçok kez tamir görmüştür. III. Mustafa döneminde İstanbul'un genelini tahrip eden deprem ve yangın gibi afetlerden külliye de etkilenmiştir. İstanbul'un birçok yapısını yeniden inşa ve ihya etmesi sebebiyle III. Mustafa önemli bani padişahlar arasında yer almaktadır. Makalemizde bütün bu tarihî süreç ve bahsedilen olguların mimariye bağlı unsurlardan biri olan yazılarda nasıl bir etkinin olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Genelde mimarideki biçimsel ve işlevsel değişikler ele alınırken mimariye bağlı diğer unsurların kendi istikametleri göz ardı edilebilmektedir. Özellikle mimarinin ayrılmaz bir parçası olan yazı ve kitabelerin gerek konumları gerekse içerikleri bu açıdan değerlendirilmelidir. Çünkü kitabeler dinî içerikler yanında değişen toplumsal sosyoloji karşısında siyasi içerik ve mesajlar da taşıyabilmektedir. Bu makalede Lâleli Külliyesi'nin sahip olduğu kitabe ve yazılar bütün yönleriyle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Sanatları Tarihi, Lâleli Külliyesi, III. Mustafa, Hat, Kitabe, Mimar Tahir Ağa

ABSTRACT

The Laleli Complex was built by Mustafa III 1760-1764 and its architectural features are representative of the intermediate period of the transition from classical Ottoman to Westernization. This feature of the complex also allows one to follow the social and mental breakdowns experienced in the 18th century through architecture. The complex was completed by the architect Mehmed Tahir Ağa and was repaired many times. During the reign of Mustafa III, the complex was affected by disasters such as earthquakes and fires that destroyed many parts of Istanbul. Mustafa III is considered among the important patron sultans due to having rebuilt and revived many of Istanbul's structures. This article attempts to reveal how the entirety of this

[1]**Sorumlu yazar/Corresponding author:**
Mustafa Sürün (Dr. Öğr. Üyesi),
Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk-İslam Sanatları Tarihi, Yalova, Türkiye
E-posta: msururi@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5717-1941

Başvuru/Submitted: 01.06.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested: 30.08.2022
Son Revizyon/Last Revision Received: 17.09.2022
Kabul/Accepted: 20.10.2022

Atıf/Citation: Sürün, Mustafa. Lâleli Külliyesi Hat Düzeni (Kitabe ve Yazıların Değerlendirilmesi). *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review 12/2*, (Eylül 2022): 321-377. https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1124273

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

historical process and the related phenomena affected the inscriptions as an architecture-related element. This article generally addresses the formal and functional changes that occurred in architecture while being able to ignore the direction of other architecture-related elements. The placement and content of the inscriptions and epigraphs in particular should be evaluated from this perspective, as they are an integral part of architecture due to their ability to convey political content and messages in addition to religious content in the face of a changing sociology. This article attempts to evaluate all aspects of the inscriptions and writings in the Laleli Complex.
Keywords: History of Turkish-Islamic Arts, Laleli Complex, Mustafa III, Calligraphy, Inscription, Mimar Tahir Ağa

EXTENDED ABSTRACT

Laleli Complex was built by Mustafa III between 1760-1764, and its architectural features represent the intermediate period of the transition from classical Ottoman to Western. From this perspective, the complex provides an opportunity through its architecture to follow the social and intellectual changes experienced in the 18th century.

As an architectural element indicating the changes in contentregarding the social and political transformations of the Ottomans or the personal preferences of the patrons and architects, the complex's inscriptions should be an issue that gets evaluated using current art history research methods. The inscriptions are able to convey religious content as well as the political messages within the changing sociology.

This article attempts to evaluate all aspects of the inscriptions and calligraphy in the Laleli Complex and consists of an introduction, two sections on developments, an evaluation section, and the conclusion. The first section is titled Laleli Complex and provides information about the history and architecture of the complex, about the life story of Sultan Mustafa III, the construction activities during his reign, and about the architect Mimar Tahir Ağa and the calligrapher Mehmed Vasfi. The second section is titled The Inscriptions and Calligraphies of the Laleli Complex and makes mention of all the inscriptions in the complex, both inside and outside while evaluating them according to their physical placement and the aesthetic intent and meaning in their placement, as well as the language, textual features, and calligraphical features.

The calligraphy works at Lâleli Complex are very rich. The inscriptions are generally found in the interior of the mosque, in its surroundings, on the fountain and on the tomb. Other inscriptions are also found on the doors that provide access to the outer courtyard from other parts of the complex, on the door between the graveyard and soup kitchen, on the sultan's ramp and in the sultan's lodge. The taliq script is used on the sundial inscription, while jali thuluth script was used for all the other ones. The content of the inscriptions were selected from Qur'anic verses, hadiths, and prayer phrases that are suitable for the location and functionality of the structures.

When looking at the distribution of the inscriptions, five inscriptions are known to be on the first door that provides the entrance to the outer courtyard from the street side and the fountains, one inscription is on the second door, five couplet inscriptions are at the fountain,

one inscription is on the door to the graveyard's door, one inscription is on the entrance window, two inscriptions are at the tomb door (1 outside and 1 inside), and one belt inscription is inside the tomb. One inscription is on the door to the *imaret* [public soup kitchen], a total of three inscriptions are on the doors providing entrance to the portico courtyard from different directions, one inscription is on the door to the sultan's ramp, one inscription is in the sultan's mansion, and one inscription is on the sundial. A total of four inscriptions are on the right and left sides of the sofa *mihrabiye*s [small ornate niches to the sides of doors] and the doors opening from the sofas to the mosque. A total of five inscriptions are on the *mihrabiye*s, doors, and main gate, and a total of 22 inscriptions are on the lower floor doors and windows inside the mosque. One inscription is on the upper part of the mihrab, a total of three inscriptions are on the door and sides of the pulpit, and a total of four inscriptions are on the door and wall of the sultan's *mahfil* [elevated lodge in a mosque] on the upper floor.

Sources report the writings in the complex to belong to the calligrapher Mehmed Vasfi. Although this approach is partially correct, all writings cannot be said to belong to him, because the inscriptions in the complex have different dates and styles. This study understands the inscriptions to belong to more than one calligrapher and to have been added to the buildings at different times.

The inscriptions on the windows inside the mosque are particularly remarkable. These inscriptions contain hadiths that encourage and give advice about the construction of mosques; the hadiths also mention how the people who do this kind of work will be rewarded in Paradise. These may be a tribute to the sultan who patronized many architectural works, including mosques and masjids, because of an earthquake. In addition, the hadiths can be considered as attempts to encourage the community to help rebuild the mosques and masjids that were waiting to be restored after the earthquake.

While the calligraphy and content of the inscriptions in Laleli Complex do maintain the early and classical period preferences, examples of new applications are also found there. The inscriptions on the tops of doors, on the pulpit, and on the mihrab held to the tradition. One distinctive feature of the calligraphical order of the Laleli Complex is to bring together many verses and hadiths inside the mosque and in the fountain that provide integrity in order to greater emphasize the meaning of a certain subject. Some expressions that had been used in the past were observed to have started being used again after a long time in the Lâleli Complex and other 18th-century structures. After this time, new phrases were seen to be preferred.

Giriş

18. yüzyıl Osmanlısı, Batı referanslı değişimlerin artık sınırlı elit düşünür ve yönetici kesimden taşarak özellikle mimari gibi unsurlar aracılığıyla daha geniş kitlelere temas etmeye başladığı bir devir olmuştur. Bu dönem yekpare olarak değerlendirilmemelidir. Batılılaşma çeşitli aşama ve refleksler içerisinde yol almıştır. Özellikle mimari söz konusu olduğunda Batılılaşmanın erken devirlerinde klasik mimarinin etkisinin hâlâ devam ettiği ve Batılı formların Osmanlı'nın dönüştürebilme yeteneği ile karşılaştığı bir alan olmuştur. III. Mustafa'nın idareci olduğu devir özellikle Batılılaşmanın birinci aşaması sayılan bu döneme tekabül etmektedir. Sonraları ise Batılı formların daha belirginleştiği klasik özelliklerin ise geri plana çekildiği aşama gelmiştir.

Osmanlı mimarisi genelde erken, klasik ve Batılılaşma gibi dönemler içerisinde değerlendirilirken mimariye bağlı diğer unsurların da bu sınıflandırma içerisine dâhil olması kendi istikametlerinin göz ardı edilmesine neden olabilmektedir. Özellikle mimarinin bir unsuru olan kitabelerin de Osmanlı'nın toplumsal ve siyasi dönüşümlerine veya bani ile mimarlarının kişisel tercihlerine göre içerik farklılıkları gösterip göstermediği günümüz sanat tarihi araştırma yöntemleri içerisinde değerlendirilmesi gereken hususlardan biri olmalıdır. Bani olarak II. Selim'in (1566-1574) Mimar Sinan'dan (ö. 996/1588) Edirne Selimiye Camii'nin mihrap kısmındaki pencerelerin üzerine çini ile Fatiha Suresi yazılmasını, III. Selim'in (1789-1807) ise Hattat Mehmed Esad Yesârî'den (ö. 1213/1798) Aynalıkavak Kasrı için Şeyh Galib'in (ö. 1213/1799) şiirlerinin yazılmasını istediği bilinmektedir.[1]

Mimarideki klasik ve batı temalı bağlantılar plan şeması veya mimari unsurlardaki birçok ayrıntı açısından değerlendirmelere tabi tutulmaktadır. Aynı süreç özellikle yapılarda kullanılan kitabe içerikleri veya tercih edilen ibareler için de söz konusu olabilir mi? Bu yapılardaki yazılar klasik mimarimizin hat düzenini ve tercihlerini mi devam ettirmektedir yoksa kendi hat düzenini mi oluşturmuştur? Laleli Külliyesi bu yönleri ile değerlendirilmesi gereken yapıların en önemlilerinden biridir.

Mimariye bağlı olarak inşa, tamir, tecdid ve tahvil gibi yapının tarihi hakkında bilgi edinebileceğimiz kitabeler kullanılmaktadır. Bunlar ile birlikte özellikle ayet-i kerime, hadis-i şerif, dua ve kelamıkibar gibi metinler de kitabe ve tezyinatta kendine yer bulmaktadır. Bu yazıların bir kısmı tezyinî özellikler taşısa da sadece süsleme ve dekorasyon unsuru oldukları düşünülmemelidir. Yapının işlevine uygun ve kullanıcıların zihnine hitap eden kutsal mesajlar da içermektedir. Böylece yapıya anlam katan ve ruh üfleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür yazılar duvarlardaki kalem işi, çini ve malakârî gibi yapıların bezeme uygulamalarından farklı olarak İslâm'ın temel anlayışını estetik ölçüler içerisinde doğrudan insanlara iletirler. Kitabelerde kullanılan ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerin seçiminde müminlere iletilmek istenen nasihatler ile birlikte devletin siyasi otoritesinin dayandığı dinî

1 Zeki Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988), 129; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Üçüncü Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Âit Vekayi", *Belleten* 143 (1973), 622-623.

temel ilkeler de vurgulanabilmektedir.[2] Osmanlı özelinde düşündüğümüzde Sünni inancın kutsal değerleri ve ilahi mesajları ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle mekânı kuşatabilmektedir.[3]

Mimaride yazı çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Yapıların gerek içinde gerekse dışındaki mimari unsurlarda kendine yer bulabilmektedir. Genelde kapı üstlerinde, pencere alınlıklarında, duvarlarda, kubbede, pandantiflerde, minberde, mihrapta, revzende karşımıza çıkmakla birlikte zaman zaman şebekelerde, kapı tokmaklarında, kapı ve pencere kanatlarında da görülmektedir. Özellikle külliye gibi farklı işlevli bina türlerini bünyesinde barındıran yapı topluluklarında tercih edilen yazılar binaların fonksiyonları ile paralellik gösteren bir çeşitliliğe sahiptir. İnsanların ihtiyaçları doğrultusunda kamu hizmeti görmek için ana bünyeye eklenen ve maddi birer araç olan yapıların üstlendikleri manevi amaçları bu yazılar sayesinde kendini ifade eder. Bundan dolayı kullanılan ibareler her zaman araçtaki amaca uygun olarak seçilirler.

Osmanlı'da mimariye bağlı olarak yazının kullanıldığı diğer bir alan özellikle Ramazan aylarında yapılan mahyalardır. Değişen dinî, toplumsal ve siyasi söylemler mahyalara da yansımıştır. Fakat mahyalardaki yazılar kalıcı olarak değil yılın belli bir döneminde geçici olarak mimariye eklemlenmekteydi.[4]

Yukarıda ifade ettiğimiz düşünceler çerçevesinde Laleli Külliyesi'nin kitabe ve yazıları bu makalemizde incelenecektir. Külliyenin sahip olduğu kitabe ve yazılara geçmeden önce tarihçesi, banisi ve mimarı hakkında kısa bilgi verilecektir.

1. Laleli Külliyesi

1.1. Tarihçe ve Mimarisi

Laleli Külliyesi günümüzde Ordu Caddesi olarak isimlendirilen ve Bayezid'den Aksaray'a doğru inen yolun sağ tarafında III. Mustafa tarafından 1760-1764 yıllarında inşa ettirilmiştir. Yapının inşasına mimar Kara Ahmed Ağa tarafından başlanmış olsa da mimar Mehmed Tâhir Ağa tarafından tamamlanmıştır. 1766 yılındaki İstanbul depreminden sonra ise Seyyid Mustafa Ağa (ö. ?) tarafından onarılmıştır. Külliye banisi olan III. Mustafa'nın adıyla değil yakınında defnedilmiş olan Laleli Baba'nın (ö. ?) veya Laleli Çeşmesi'nin ismiyle anılmaktadır. Dönemin baskın tarzı olan barok üslubunda inşa edilmiş olan külliye cami, imaret, sebil, türbe, han, dükkânlar ve medreseden oluşmaktaydı. Bu birimlerden medrese günümüze ulaşmamış olup yerine Harikzadegân Apartmanları inşa edilmiştir. Külliye zaman içerisinde birkaç kez tamir görmüştür.[5] III. Mustafa'nın kardeşi I. Abdülhamid camiyi Seyyid Mustafa Ağa'ya tamir ettirmiştir.[6]

2 Murat Sülün, "Osmanlı Mimarisinde Akidevî ve Siyasî Hat Uygulamaları", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 1/63-90.

3 Gülru Necipoğlu-Kafadar, "The Süleymaniye Complex In Istanbul: An Interpretation", *Muqarnas* 3 (1985), 107-113.

4 İsmail Kara, *Müslüman İstanbul'a Mahsus Bir Gelenek Mahya* (İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016)

5 Mert Ağaoğlu, *Osmanlı Batılılaşması Bağlamında 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul (Sultan III. Mustafa ve Sultan I. Abdülhamid Devri Eserleri)* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2018), 49-50.

6 Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi* (İstanbul: İnkılâp, 2004), 463.

Külliyenin merkezinde yer alan cami dört girişi olan geniş bir avlunun ortasında yer almaktadır. Caminin avlusunu çevreleyen ihata duvarı Ordu Caddesine paralel devam etmektedir. Caminin oturduğu alanın kot farkı sebebi ile ön taraftan meyilli yollar ile ulaşılmakta olup cami avlunun ortasına çapraz bir şekilde konumlandırılmıştır. Her ne kadar barok etkileri üzerinde taşısa da klasik mimarinin sekiz destekli ana kubbeli plan şemasını devam ettirmektedir. Lâleli Camii barok üslubun diğer temsilcileri olan Nuruosmaniye (1749-1755) ve Ayazma camilerine (1758-1761) göre daha sade özelliklere sahiptir. Bir örneği Nuruosmaniye Camii'nde bulunan yapının altında geniş bodrum uygulaması burada da alt yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta bu alt yapı ve üstüne inşa edilmiş olan caminin plan şemasının birbirine uyum sağlamayıp farklılıklar taşıması sebebi ile özellikle yanlardan daraltılarak yapının planında sonradan değişikliğe gidilmiş olabileceği düşünülmüştür.[7] 1766 yılında gerçekleşen deprem sonrası caminin altındaki çarşı takviye amacı ile toprakla doldurulmuştur. Bu topraklar 1956-1957 yıllarında boşaltılarak çarşı ihya edilmiştir.[8]

Fevkani olarak inşa edilen caminin ön kısmında merdivenli üç kapıyla girişin sağlandığı revaklı avlu yer almaktadır. On sekiz kubbeli revaklı avlunun ortasında şadırvan bulunmaktadır. Caminin iç kısmına beş kubbeli methal sofasındaki biri ortada diğerleri köşelerde bulunan üç ayrı kapıdan girilebilmektedir. Caminin revaklı avlu ile birleştiği noktalarda tek şerefeli, taş külahlı iki minaresi ve doğu kısmında ise hünkâr rampası bulunmaktadır. Ayvansarayî sağ minarenin cami ile birlikte sol minarenin ise altı sene sonra yapıldığını bildirir.[9] Caminin alt kısmında çarşı, dış avlunun kuzeybatı köşesinde imarethane, kuzeyinde han, batı tarafında türbeler, hazire ve muvakkıthane, Ordu caddesi tarafında ise sebil yer almaktadır.[10]

1.2. III. Mustafa'nın Hayatı:

Laleli Külliyesi'nin banisi olan III. Mustafa Osmanlı Devleti'nin 26. padişahıdır. III. Ahmed (1703-1730) ile Mihrişah kadının (ö.1732) oğlu olarak 1717 yılında Edirne'de dünyaya geldi. Patrona Halil Ayaklanması'ndan sonra hal edilen babasıyla birlikte Topkapı Sarayı Kafes Kasrı'nda yirmi yedi yıl kalmıştır. III. Osman'ın (1754-1757) vefatı üzerine kırk yaşındayken 30 Ekim 1757 tarihinde tahta oturdu.

İlk icraatları arasında yolsuzluk ve israfla mücadele yer aldı. Rüşvet sebebi ile Baltacı Ocağı'nı kaldırdığı gibi kendisine yakıştırılan menfi sıfatlara rağmen tasarruf tedbirleri aldı. Bu ve benzeri tedbirlerle hazineyi doldurmayı başardı. Daha önce de gündeme gelen Sapanca Gölü'nün İzmit Körfezi'ne bağlanma projesini tekrar etüt ettirdi. 1766 yılı Kurban bayramında

7 Gülsün Tanyeli, "Laleli Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 5/190-191.

8 *Osmanlı Devri Mimarisi*, 468.

9 Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi vd., *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 64.

10 Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Lâleli Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/86-89; Gülsün Tanyeli, "Laleli Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 5/191-193.

gerçekleşen deprem ve sonrasında devam eden artçılar sebebiyle İstanbul'da bulunan kâgir yapıların çoğu zarar gördü. III. Mustafa İstanbul'un yeniden imarı için devlet bütçesinden yüksek meblağlar kullandı. Rusların Lehistan'ın iç işlerine karışması, Kırım Hanlığı ve Osmanlı topraklarına girmesi sebebiyle 1768 yılında Rusya ile savaşa girdi. 1770 yılında Ruslar Çeşme baskını ile Osmanlı donanmasına oldukça ağır zararlar verdi. 1774 yılına kadar devam eden bu savaş I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile son bulmuştur. III. Mustafa döneminde Rusya ile yapılan bu savaş yenilgi ile sonuçlanmakla birlikte ayrıca hazineye de ağır bir yük getirmişti. Gerek İstanbul depremi gerekse Rus Savaşı gibi olaylar sebebi ile hazine boşalırken mali yönden sıkıntılı zamanların yaşanmasına neden oldu. Bundan dolayı sultan aile bireylerinden borç almak zorunda kalmıştır.[11] Hatta savaşın getirdiği sıkıntılar III. Mustafa'nın vefatına sebep olan sağlık sorunlarının başlamasına neden olmuştur.

Askerî alanda teknik gelişmeler sağlamak için hafif topçu birliği ve Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun (1773) gibi kurumları kurdu. Yeniçeri Ocağı'yla ilgili bazı düzenlemelerin yapılması gerektiğinin farkına varmasına rağmen bu konuda adım atamamıştır. Depremin de etkisiyle imar faaliyetlerine önem vermek zorunda kalmış olup Lâleli Külliyesi'ni (1760), Üsküdar Ayazma Camii'ni ve 1766 depreminde yıkılan Fatih Camii'ni, Eyüp Sultan Camii'ni, Kapalı Çarşı'yı, surları vb. birçok yapıyı inşa ettirdi. İlm-i nücumla (astroloji) ilgilenen ve Cihangir mahlasıyla şiirler yazan III. Mustafa şiirlerinde kendi dönemindeki devlet adamlarının yeterli nitelikte olmamalarından da ayrıca şikayetçi olmuştur. 21 Ocak 1774 yılında vefat eden III. Mustafa kendi namına inşa ettirmiş olduğu Lâleli Külliyesi'nde yer alan türbesine defnedi.[12]

1.3. III. Mustafa Dönemi Mimarisi ve İnşa Faaliyetleri:

Osmanlı mimarisinde Nuruosmaniye Camii ile başlayan barok üslubun etkisi III. Mustafa döneminde de özellikle Lâleli, Fatih ve Ayazma camileri ile devam etmiştir. Lâleli Camii'nde yan sahınların ana yapıyla birleştiği noktada mihrap tarafındaki *S* kıvrımlı payandalar, sütun başlıkları, pilastrlar, minber, mihrap ve mihrabiyeler, kapılar, yuvarlak kemerler ve sebildeki saçaklar ile ön cephe tasarımı barok etkinin görüldüğü kısımlardır.[13]

Osmanlı mimarisinde 18. yüzyılda yaşanan Batılılaşma eğilimi özellikle III. Mustafa dönemi için farklı değerlendirilmektedir. III. Mustafa dönemi mimarisinde Batıyı direk kopya etmek yerine yeni atılımların ve büyük imar faaliyetlerinin gerçekleştiği kabul edilmektedir. Genel üslup olarak çeşitli etkileşimlere açık fakat doğrudan form aktarımlarından ziyade alışılmış

11 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/I, s. 429

12 Necdet Sakaoğlu, "III. Mustafa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (İstanbul: YKY, 2008, 2. Baskı), 2/272-277.; Kemal Beydilli, "III. Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31/280-283.

13 Serim Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1982), 23.; Semra Ögel, "III. Mustafa Devri Yapılarında Yeni İfade Yolları ve Bir Değişim Başlangıcı Olarak Nuruosmaniye Câmii", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 3/1.

kalıpların yeniden yorumlandığı bir dönem olmuştur. Gerek 1766 yılındaki depremin yıkıcı etkileri gerekse 1768 yılındaki Rus Savaşının ekonomik yüklerine rağmen III. Mustafa imar faaliyetlerine önem vermiştir. Ve bu olguyu şekillendiren kişilerin başında Hassa başmimarı Mehmet Tahir Ağa gelmektedir.[14]

III. Mustafa dönemindeki imar ve inşa faaliyetleri iki kısımda değerlendirilmelidir. Birincisi önceden yapılmış olmasına rağmen 1766 İstanbul depremi sebebi ile zarar görenleri tamir ettirdiği veya yeniden inşa ettirdiği yapılar. İkincisi ise kendi döneminde inşa ettirdiği yapılar. Bu iki farklı imar ve inşa faaliyeti III. Mustafa dönemindeki mimari yapıların üslup ve karakterlerini de etkilemiştir. Örneğin depremde zarar görmesi sebebi ile yeniden inşa edilen Fâtih Camii'nde şerefeler ve ağırlık kuleleri dışında klasik mimarinin unsurları tercih edilirken Ayazma ve Lâleli camilerinde barok unsurlar daha fazla yer almaya başlamıştır.

III. Mustafa devri yapıları banileri açısından da iki kısımda ele alınmalıdır. Birincisi bizzat sultanın yaptırmış oldukları, ikincisi ise bürokratlar ve hayır sahipleri tarafından yaptırılmış olanlar. Bu dönemde inşa edilen yapılar arasında Tahir Ağa Tekkesi (1760-1761), Silahdar Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi (1761-1762), Kaba Halil Ağa Medresesi (1755 ?), Ayazma Camii ve Çeşmesi (1758-1761), Çakmakçılar Camii (1760-1761), Tahta Minare Hamamı (1762), Ragıp Paşa Külliyesi (1763), Lâleli Külliyesi (1760-1764), Büyük Yeni Han (1763-1764), Ayvat Benti (1765), Abdurrahman Ağa Çeşmesi (1766-1767), Veliyüddin Efendi Kütüphanesi (1767), Ahmed Şemseddin Efendi Çeşmesi (1767), Zeynep Sultan Camii/Külliyesi (1769), Fatih Külliyesi (1767-1771), Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi (1771-1773) bulunmaktadır.[15]

1.4. Mimarı (Mehmed Tâhir Ağa)

Mimar Mehmed Tâhir Ağa III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde biri vekâleten üçü ise asaleten olmak üzere dört kez mimarbaşılık görevine getirilmiştir. Doğum tarihi kesin olmayan Mehmed Tâhir Ağa'nın I. Mahmud (1730-1754) döneminde henüz on iki yaşındayken babası ile birlikte 1736-39 yıllarındaki Rusya-Avusturya seferine katıldığı bilinmektedir.

Mimarbaşılık görevine ilk kez 1760 yılında Mimarbaşı Kara Ahmed Ağa'nın yerine vekâleten atanması sebebi ile getirilmiştir. Sonrasında ise III. Mustafa döneminde 1763-1767 ve 1770-1777 yıllarında, I. Abdülhamid döneminde ise 1777-1784 yıllarında mimarbaşılık görevine getirilmiştir. Mimarbaşılık görevinden azledildikten sonra ise Mayıs 1788'de Avusturya seferinde bir köprünün nazırlığını yürütmüştür.[16] Mimar Tahir Ağa'nın 18. yüzyıla ait belgeler ışığında sadece başmimarlık değil diğer inşa faaliyetlerinde de denetmenlik yaptığı düşünülmektedir.[17]

14 Filiz Özer, "III. Mustafa Devri'nin Mimari Üslubu", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 3/ 59-60; Filiz Özer, "18. Yüzyıl'ın Yaratıcı Osmanlı Mimarlığı", *Sanat Tarihi Defteri 15* (2012), s. 4-5.

15 Ağaoğlu, *Osmanlı Batılılaşması Bağlamında*, 39-75.

16 Mert Ağaoğlu, *Hassa Başmimarları El-Hac Mustafa Ağa, Kara Ahmed Ağa ve Mehmed Tahir Ağa'nın Döneminde İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2008), 20-21.

17 Aygül Ağır, "Mehmed Tahir Ağa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 5/367.

Mehmed Tahir Ağa mimarbaşılık görevi esnasında İstanbul için tamir ve inşa ettiği yapılarla imar faaliyetlerine önemli katkıda bulunmuştur. İmza attığı yapılar arasında Lâleli Külliyesi, Taş Han, Büyük Yeni Han, Ayvat Bendi, Abdurrahman Ağa Camii, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, Zeynep Sultan Camii, Fatih Camii ve Türbesi, Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi, Recaî Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi, Murat Molla Kütüphanesi, Beylerbeyi Camii, Esma Sultan Namazgahı, Hamidiye Külliyesi, I. Abdülhamid Türbesi, Cezayirli Hasan Paşa Camii, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, I. Abdülhamid Han Çeşmesi sayılabilir.[18] Ayrıca yürüttüğü başmimarlık süresi içerisinde gerek Anadolu gerekse Rumeli'de başta kaleler olmak üzere birçok askerî yapının onarımında görev yapmıştır.[19]

1.5. Hattat (Mehmed Vasfî)

Külliyedeki yazıların Mehmed Vasfi'ye (ö. 1247/1831) ait olduğu yazılı kaynaklarda zikredilmektedir. Hazireye giriş kapısı üzerindeki kitabenin sol alt köşesinde yer alan "Ketebehu Muhammed Vasfî Sene 1197" ibaresi de bunu doğrulamaktadır. Kebecizâde Mehmed Vasfî veya Hâfız Mehmed Emin Vasfî olarak bilinen hattatımız Kebeci esnafından Süleyman'ın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Hat icâzetini 1767 yılında Konyalı Ebûbekir Râşid Efendi'den (ö. 1197/1783) almıştır. Gerek Galata Sarayı'nda gerekse Topkapı Sarayı'nda hat hocası olarak görev yapmıştır. Şehzadelikleri sırasında sultan IV. Mustafa'ya (1807-1808) ve II. Mahmud'a (1808-1839) hat dersi verdiği hatta II. Mahmud'un Mehmed Vasfî'den icazet aldığı bilinir. İcazetname cümlelerini Arapça yerine Türkçe olarak yazan ilk kişinin şimdilik Mehmed Vasfî olduğu düşünülmektedir. Haziran 1831 yılında seksen yaşlarında iken vefat eden hattat Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir. Kabir taşının yazıları Hacı Tahir Efendi'ye aittir.[20]

2. Lâleli Külliyesi Kitabe ve Yazıları

Lâleli Külliyesi temsil ettiği özellikleri ve üslubu ile Osmanlı mimari tarihi anlatısında her zaman kendine yer bulmuştur. Osmanlı mimarisinde klasik ifade biçimlerinin kırılmaya başlayıp batı tarzına doğru dönüşüm yaşandığı süreç içerisinde bir geçiş dönemi eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik mimarinin unsurlarını devam ettirmekle birlikte batılı formları da bünyesinde taşıyarak terk edilecek olanlar ile tercih edilenleri bir araya getirmeyi başarmıştır. Aslında 18. yüzyılda yaşanan toplumsal ve zihinsel akışın mimaride somutlaştığı bir yapı olmuştur.

18 Ağaoğlu, *Hassa Baş Mimarları*, 24-25.

19 Ağır, "Mehmed Tahir Ağa", 5/368.

20 Şevket Rado, *Türk Hattatları: XV. yüzyıldan günümüze kadar gelmiş ünlü hattatların hayatları ve yazılarından örnekler* (İstanbul: Yayın-Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, [t.y.]), s. 447-450; İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1970, 2. baskı), 202.; Uğur Derman, "Mehmed Vasfî, Kebecizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, c. 28, s. 539-540.

Lâleli Külliyesi bütün bu önemli mimari temsiliyetinden dolayı araştırma ve lisansüstü tezlere konu olmuştur.[21] Sahip olduğu kitabe ve yazılara ise Aras Neftçi, Gülsüm Ersoy ve Murat Sülün tarafından dikkat çekilmiş olsa da tamamı bütüncül olarak değerlendirilmemiştir.[22] Kitabelerin bir kısmının sadece anlamı veya hangi ayet-i kerime olduğu belirtilmiştir. Haziresinde bulunan mezar taşları iki ayrı araştırmaya konu olmuştur.[23] Mezar taşlarının kitabeleri külliyenin mimarisine bağlı olarak gelişen bir yazı düzenine sahip olmadığı için bunlar makalemizin dışında tutulmuştur. Sadece hazire duvarındaki çeşmeli hacet penceresi üzerinde yer alan kitabe içerideki mezar taşları ile ilişkili olmasına rağmen mimariye bağlı olduğu için çalışmaya dâhil edilmiştir.

Makalemizde külliyede yer alan kitabe ve yazılar dıştan içe doğru incelenmiştir. Külliyenin camisi ve diğer birimleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Kitabe ve yazıların konumu, dili, hat nevi, metni, tercümesi verilip ayrıca fiziksel, estetik ve anlam boyutu açısından değerlendirilmiştir.[24] Böylece Lâleli Külliyesi'nin hat düzeni ve yazı içerikleri mimarisinde olduğu gibi bir değişime mi tanıklık etmekte yoksa klasiği devam ettiren bir düzenlemeye mi sahip olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

2.1. Caminin Dış Avlusuna Girişi Sağlayan Kapıların Kitabeleri

Cadde tarafından dış avluya girişi sağlayan iki kapı bulunmaktadır.

2.1.1. Caminin Dış Avlusuna Girişi Sağlayan Kapının Yazıları

Cadde tarafından dış avluya girişi sağlayan kapının üst kısmı ile kapının sağ ve sol tarafında yer alan çeşmelerin alınlarında kitabeler yer almaktadır.

a) Konum: Cadde tarafından dış avluya girişi sağlayan taç kapının üst kısmındaki kitabe. **Şekil:** 1.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Zümer Suresi 39/73. ayetten alıntı (son kısmı).

قَالَ اللهُ تَعَالى / سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ/ صَدَقَ اللهُ الْعَظِيمُ

Tercümesi: Allahu Teâlâ şöyle buyurdu / Selâm size! Hoş geldiniz! Ebedî olarak

21 Aras Neftçi, *Lâleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002); Pınar Sürmen, *Laleli Külliyesi İmareti Restorasyon Projesi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Ülkü Demir, *Laleli Câmisi'nin Mekan Dekor/ Süsleme Tasarımı* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

22 Aras Neftçi, *Lâleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci*, 50-55; F. Gülsüm Ersoy, *İstanbul'daki Selatin Câmilerinin Kitâbeleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 121-125; Murat Sülün, *Sanat Eserine Vurulan Kur'ân Mührü* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013), 88-89.

23 Ela Taş-Cemal Bedir, "Laleli Külliyesi Haziresinden Bir Grup Kadın Şahidesi", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi* 6 (2014), 175-188; Ela Taş-Cemal Bedir, "Laleli Külliyesi Haziresinden Bir Grup Kadın Şahidesi", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi* 8 (2015), 177-189; H. Canan Cimilli, "Laleli Câmii Hazîresi'ndeki III. Selim Döneminde Yaşayan Harem Kadınlarının Mezar Taşları Üzerine Bir Araştırma*", III. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri 20-26/09/2014 Delhi-Hinditan (India)*, ed. Osman Kundarıcı vd. (y.y : y.y. ,2014), 223-232.

24 Pandantifler ile ana kubbedeki kalemişi ile yapılmış olan yazılar değerlendirilmeye alınmamıştır.

kalmak üzere buyurun girin cennete![25] / Yüce Allah doğru söyledi.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı silmelerle çerçevelenmiş üç kısımdan meydana gelmektedir. Ayetin bulunduğu ortadaki kısım yatay, sağ ve sol kısımlar ise dikey dikdörtgen şeklinde kartuşlara ayrılmıştır.

Anlam boyutu: Buradaki ayetin iktibas edildiği Zümer Suresi'nin temel konusu Allah ve ahiret inancıdır. Ayrıca surenin adı burada da kullanılmış olan 71 ve 73. ayetlerden gelmektedir. Zümer kelime olarak *gruplar, topluluklar* demektir. Bu ayetlerde inkârcıların gruplar halinde cehenneme sürüleceği, müminlerin de topluluk halinde cennete götürüleceği ifade edilmektedir.[26] Özellikle buradaki hattın alıntılandığı 73. ayette ise cenneti hak eden müminlerin cennete sevk edilecekleri ve kapıda bekleyen bekçilerin onları selamlar ile içeri davet edeceği belirtilmektedir. Böylece Müslümanların temel ibadetlerinden ve cennete girmelerine vesile olan namaz ibadetinin toplu olarak eda edileceği mekânın avlusuna girişi sağlayan bu taç kapı adeta cennet kapısı gibi inananları müjdelemektedir.

b) Konum: Cadde tarafından dış avluya girişi sağlayan taç kapının sağ tarafında bulunan çeşmenin üst kısmındaki kitabe.

Şekil: 2.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Besmele-i şerif.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Tercümesi: Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hat plasterler arasında yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam boyutu: Müslümanlarda yeme ve içmeye başlarken besmele çekilmesi sünnet olması sebebiyle çeşmeden su içecek olan kimselere bu sünnet hatırlatılmak istenmiş olmalıdır.

c) Konum: Cadde tarafından dış avluya girişi sağlayan taç kapının sol tarafında bulunan çeşmenin üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 3.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Nahl Suresi 16/69. ayetten alıntı.

فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ

Tercümesi: Onda insanlara şifa vardır.[27]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı plasterler arasında yatay dikdörtgen bir tarh içerisinde yer almaktadır.

25 Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 4/633.

26 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/594.

27 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/414.

Anlam boyutu: Buradaki ibare Nahl Suresi'nden iktibas edilmiştir. Çeşmede kullanılan kısmın alıntılandığı 68-69. ayette ise Allah'ın arıya bal üretmesi için yapmış olduğu ilham ve düşünen insanlar için bu olayda delil bulunması anlatılmaktadır. Ayette ayrıca arıların karnından çıkan şerbetin insanlara şifa verdiği belirtilmektedir. Bu açıdan çeşmenin suyu ile bal arasında irtibat kurulmuştur. Böylece çeşmenin suyunun içenlere bal gibi şifa vermesi temennisinde bulunulmuştur.

Şekil 1: Sebilin yanından dış avluya girişi sağlayan taç kapının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil 3: Kapının sol tarafında bulunan çeşmenin kitabesi.

Şekil 2: Kapının sağ tarafında bulunan çeşmenin kitabesi.

2.1.2. Sebilin Yan Tarafından Dış Avluya Girişi Sağlayan Kapının Yazıları

Konum: Sebilin yanından dış avluya girişi sağlayan taç kapının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 4.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: En'âm Suresi 6/54. ayetten alıntı.

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ

Tercümesi: Selâm size! Rabbiniz merhamet etmeyi kendine yazdı.[28]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hat silmeler ile çerçevelenmiş yatay dikdörtgen bir yazı kartuşu içerisinde yer almaktadır. Sağ ve sol kısımlardaki dikey dikdörtgen kısımlar ise boş bırakılmıştır.

Anlam boyutu: Hattın iktibas edildiği En'âm Suresi 54. ayet-i kerimede yüce Allah'ın bilerek veya bilmeyerek kötülük işleyenlerin tövbe ederek davranışlarını düzelttiklerinde kendilerine merhamet edileceği bildirilmiştir. Ayrıca *Selâm size!* ifadesinin ayetteki karşılığı *selâmünaleyküm*dür. Böylece camiye gelen müminler henüz avluya girmeden selam ile karşılanmakta ayrıca Rabblerinin merhameti ile müjdelenmektedirler.

Şekil 4: Sebilin yanından dış avluya girişi sağlayan taç kapının üst kısmında bulunan kitabe.

2.2. Sebilin Yazıları

Sebilde altlı üstlü iki satır halinde beş ayrı kitabe bulunmaktadır (Şekil: 5). Burada içerisinde *şifa* kelimesi geçtiği için *şifa ayetleri* olarak isimlendirilen ayet grubuna yer verilmiştir. Bu ayetlerin fiziksel değerlendirmeleri ve anlam boyutu birlikte yapılacaktır.

a) Konum: Cadde tarafında bulunan sebilin üst kısmındaki sağdan birinci kitabe.

Şekil: 6.

Kitabelerin dili ve hat nevileri: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: **Üst:** Besmele-i şerif.

Alt: Şuarâ Suresi 26/80. ayetin tamamı.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ

Tercümesi: **Üst:** Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Alt: Hastalandığım zaman bana şifâ verendir.[29]

28 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/411.

29 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/156.

b) Konum: Cadde tarafında bulunan sebilin üst kısmındaki sağdan ikinci kitabe.
Şekil: 7.
Kitabe metni: **Üst:** Fussilet Suresi 41/44. ayetten alıntı.
Alt: Tevbe Suresi 9/14. ayetten alıntı.

قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ
وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ

Tercümesi: **Üst:** De ki: "O, inanlar için bir rehber ve şifadır.[30]
Alt: İnananların yüreklerine su serpsin.[31]

c) Konum: Cadde tarafında bulunan sebilin üst kısmındaki sağdan üçüncü kitabe.
Şekil: 8.
Kitabe metni: **Üst:** Yunus Suresi 10/57. ayetten alıntı.
Alt: Aynı ayetin devamı.

وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُور
وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ

Tercümesi: **Üst:** Kalplerdeki hastalıklara bir şifa,
Alt: İnananlara bir rehber ve rahmet gelmiştir.[32]

d) Konum: Cadde tarafında bulunan sebilin üst kısmındaki sağdan dördüncü kitabe.
Şekil: 9.
Kitabe metni: **Üst:** Nahl Suresi 16/69. ayetten alıntı.
Alt: Aynı ayetin devamı.

فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ
لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

Tercümesi: **Üst:** Onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da
Alt: düşünen bir topluluk için açık delil vardır.[33]

e) Konum: Cadde tarafında bulunan sebilin üst kısmındaki sağdan beşinci kitabe.
Şekil: 10.
Kitabe metni: **Üst:** İsrâ Suresi 17/82. ayetten alıntı.
Alt: Aynı ayetin devamı.

وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْءَانِ مَا هُوَ شِفَاءٌ
وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ

Tercümesi: **Üst:** Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o bir şifa,
Alt: ve bir rahmettir müminler için.[34]

Fiziksel değerlendirmeleri: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hatlar öne doğru çıkıntı yapmış plasterler arasında köşeleri yuvarlatılmış yatay dikdörtgen içerisinde iki satırlık beş kartuşta yer almaktadır.

30 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/716.
31 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/733.
32 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/114.
33 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/414.
34 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/510.

Anlam boyutu: Sebiller cami, medrese gibi yapılar ile birlikte veya müstakil olarak yol kenarlarında inşa edilen mimari bir türdür. Şebekeli pencerelerinden yoldan geçenlere ve camiden çıkanlara ücretsiz olarak içecek verilirdi. Normal günlerde su, kandil vb. mübarek günlerde ise şerbet ikram edilirdi. Lâleli Külliyesi Sebili de beş tane şebekeli pencereye sahiptir. Pencerelerin üzerinde şifa ayetleri grubunu içeren kitabeler bulunmaktadır. Kurân-ı Kerîm'de *şifa* kelimesi türevleriyle birlikte altı yerde geçmektedir. Bunlar Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den nakledilen bir keşfe dayanarak şifa ayetleri olarak isimlendirilirler.[35] Bu ayet-i kerimeler içerisinde dört yerde *şifâ*, bir yerde *yeşfî* ve bir yerde de *yeşfîni* kelimesi yer almaktadır. *Şifa* kelime olarak *hastalıktan kurtulmak, iyi olma* anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ise *şifa* sadece bedenî hastalıkların değil dinî ve ahlâkî hastalıkların tedavisi manalarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat kendisi de şifa kaynağı olarak kabul edilmiştir.[36]

Sebilde yer alan ayetler ile Kur'ân-ı Kerîm'in Müslümanlar için bir hidayet kaynağı olarak cehaletten, şirkten, batıldan, haramdan, kötü ahlaktan koruyan bir şifa kaynağı olduğu hatırlatılmaktadır. Bütün bunlar ruhsal ve manevi şifaya kavuşma temennisi olmaktadır. Ayrıca sebilden yapılan ikramların da bedenî şifaya vesile olması için dua mahiyeti taşımaktadır. Böylece sebilin varlığı ve sunduğu hizmet şifa kaynağı haline gelmektedir. Bu sebil özelinde şifa ayetlerinin tamamına yer verilmiştir. Burada mekânın işlevini de aşan manevi bir sorumlulukla halkın tamamına ilahi mesajların teklif edildiği düşünülmelidir. Çünkü camiler sadece Müslümanların ibadet mekânı olarak kullanılırken sebil benzeri yapılar din ve ırk ayrımı yapmaksızın halkın her kesimine hizmet sunmaktadır.

35 Adem Yerinde, "Şifa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 39, s. 129.

36 Mustafa Çetin, "Kur'anda Şifâ Kavramı", Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 1992, 7/67-72.; Adem Yerinde, "Şifa", s. 129-130.

Şekil 5: Sebilin genel görünümü.

Şekil 6: Sebilin üst kısmındaki sağdan birinci kitabe.

Şekil 7: Sebilin üst kısmındaki sağdan ikinci kitabe.

Şekil 8: Sebilin üst kısmındaki sağdan üçüncü kitabe.

Şekil 9: Sebilin üst kısmındaki sağdan dördüncü kitabe.

Şekil 10: Sebilin üst kısmındaki sağdan beşinci kitabe.

2.3. Hazire Kapısı, Duvarı ve Türbede Bulunan Kitabeler

Külliyenin bu kısmındaki yazı ve kitabeler hazire giriş kapısı, duvardaki hacet penceresi ve türbenin giriş kapısı üzerinde (dışarıda ve içeride) yer almaktadır. Ayrıca türbenin iç kısmında kuşak yazısı bulunmaktadır.

a) Konum: Hazireye girişi sağlayan kapının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 11.

Kitâbe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitâbe metni: Fecr Suresi 89/ 27-28. ayet.

يَاأَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ / ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً / كَتَبَه مُحَمَّد وَصْفي سَنَه ١١٩٧

Tercümesi: Ey imanın huzuruna kavuşmuş olan insan! / Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak rabbine dön[37] / Onu Muhammed Vasfî 1197/1782-83 senesinde yazdı.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hat yatay dikdörtgen kartuş içerisinde bulunmaktadır.

Anlam boyutu: Hazirenin giriş kapısı üzerindeki bu ayet-i kerime ziyaretçileri tavsiye içerikli bir müjde ile karşılamaktadır. Fecr Suresi'nin önceki ayetlerinde kıyamet sahneleri tasvir edilmektedir. Burada bulunan ayet-i kerimelerde ise Allah'ın rızasına uygun bir hayat yaşayıp imanın huzuruna kavuşarak rabbin hoşnut olduğu kullar olarak ona geri dönmek tavsiye etmektedir. Sonraki ayetlerde de bu kişiler "Böylece has kullarım arasına sen de katıl. Cennetime gir!" ifadeleriyle cennet ile müjdelenmektedir. Allah'a kavuşmanın ve ona geri dönmenin temsili mekânları olan türbe ve mezarların bulunduğu hazireye girerken ziyaretçileri karşılayan bu ayet-i kerime bütün bu gerçekleri müminlere hatırlatmaktadır.

b) Konumu: Hazirenin hacet penceresinin üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 12.

Kitabe dili ve hat nevi: Türkçe, celî sülüs.

37 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/616.

Kitabe metni: Hazirede medfun bulunan Âdilşâh Kadın'ın ruhu için Fâtiha isteği.

دولتلو بیجان سلطان وخدیجه سلطان خضرتلرینك والده لری

مرحومه عادلشاه قادین افندینك روحیچون فاتحه سنه ۱۲۱۹

Okunuşu: Devletlû Bîcân Sultan ve Hatîce Sultân Hazretleri'nin vâlideleri / merhûme Âdilşâh Kadın Efendi'nin rûhiçün Fâtiha sene H.1219/M.1804-1805

Tercümesi: -

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ile mermere mahkûk olan iki plaster arasında kısa kenarları oval olan yatay dikdörtgen kartuş içerisine iki satır olarak yazılmıştır. Kitâbenin üst kısmında plastik etkisi vurgulu barok bir tepelik bulunmaktadır.

Anlam boyutu: Hazirede medfun bulunan Bîcân Sultan Hazretlerinin validesi Âdilşâh Kadın Efendi'nin mezar taşı kitabesinin içeriği ziyaretçilerin görebileceği biçimde hacet penceresinin üzerine yerleştirilmiştir. Bu uygulama zaman zaman hazire duvarlarında karşımıza çıkmaktadır. Hazirede bulunan önemli kişilerden bazılarının mezar taşı kitabesindeki ifadelerin bir benzeri veya kısaltılmış hali bu şekilde hazire duvarlarına kitabe olarak yerleştirilmektedir. Böylece ziyarete gelenlerden hazirede metfun bulunan kişinin ruhuna Fâtiha talep edilmekte ve ayrıca o önemli zatın görünürlüğü vurgulanmaktadır.

c) Konum: Türbenin dış kısmında giriş kapısının üstünde bulunan kitabe.

Şekil: 13.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Ankebût Suresi 29/57. ayet.

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ

Tercümesi: Her canlı ölümü tadacak ve sonunda dönüp huzurumuza geleceksiniz.[38]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hat yatay dikdörtgen kartuş içerisinde bulunmaktadır.

Anlam boyutu: Burada kullanılan 57. ayetin de içerisinde bulunduğu Ankebut Suresi'ndeki 57-60. ayetler geçim endişesi sebebiyle Medine'ye hicret etmekten çekinen, bazı müslümanları hicrete teşvik amacı taşımaktadır. Türbe kapısında her canlının birer ölümlü olduğu ve dönüşün yine Allah'ın huzuru olduğu vurgusu ayetin sebeb-i nüzulu da göz önünde bulundurulduğunda daha anlamlı hâle gelmektedir. Her ne kadar bu ayetin inmesine sebep olan olay Mekke'den Medine'ye hicret etmekte tereddüt eden Müslümanlar olsa da ölümün de fâni âlemden ebedi âleme bir hicret olduğu göz önünde bulundurulmalı, her canlının bu dünyada muhakkak bir sonu olduğu ve dönüşün de Allah'a olacağı hatırlatılmaktadır.

d) Konum: Türbenin iç kısmında kapının üstünde bulunan kitabe.

Şekil: 14.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Haşr Suresi 59/2. ayet.

38 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/280.

فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ

Tercümesi: O halde ibret alın, ey akıl sahipleri.[39]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hat köşeleri ovalleştirilmiş yatay dikdörtgen kartuş içerisinde bulunmaktadır.

Anlam boyutu: Haşr Suresi'nin 2-10. ayetlerinde antlaşmalarını bozan bir Yahudi kabilesinin başına gelen sürgün felaketi örnek gösterilip bundan ibret alınması istenmekte ve Müslümanlara toplum olarak elde edilen imkânların paylaştırılması konusunda yol gösterilip ideal mümin tipiyle ilgili tasvirler yapılmaktadır. Burada iktibas yapılmış olan ikinci ayetin son kısmı ayetin kendi bağlamından farklı bir anlamla kullanılmıştır. Türbeden çıkanların göreceği bir şekilde kapının üst kısmında yer alması bir nevi türbe ziyaretinden sonra tekrar günlük hayatına dönen kişilere ölümden ibret alınması için bir uyarı mahiyeti taşımaktadır.

e) Konum: Türbenin içerisinde pencerelerin üst kısmında bulunan kuşak yazısı. Bu ayetlerin fiziksel değerlendirmeleri ve anlam boyutları birlikte yapılacaktır.

Şekil: 15-23.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: İçeride sekizgen olan türbeyi çevreleyen bu kuşak yazısında bulunan ayetleri üç grupta inceleyebiliriz. Birinci grup Zümer Suresi 49-53. ayetler, ikinci grup Zümer Suresi 73-75. ayetler, üçüncü grup ise Sâffât Suresi 180-182. ayetler.

Birinci grup: Zümer Suresi 39/49-53. ayetler.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَى عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ / قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ / فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ/ أَوَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ / قُلْ يَاعِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللهِ إِنَّ اللهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

Tercümesi: İnsana bir zarar dokunduğunda bize yalvarır; sonra ona katımızdan bir nimet verdiğimizde, "Bunu ancak bir bilgi sayesinde elde ettim" der. Aksine o nimet bir imtihandır ama çokları bunu bilmez. (49) Onlardan öncekiler de böyle sözler söylemişti; ama elde ettikleri şeyler onlara fayda vermedi. (50) İşledikleri kötülükler kendilerine ceza olarak döndü. Bunlardan haksızlığa sapanlar da yaptıkları kötülüklerin cezasını çekeceklerdir. Onlar Allah'ı âciz bırakacak değillerdir. (51) Bilmiyorlar mı ki Allah rızkı dilediğine bol bol verir, dilediğine de ölçülü verir. Kuşkusuz inanan bir topluluk için bunda dersler vardır. (52) De ki (Allah şöyle buyuruyor): "Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir." (53)[40]

39 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/283.

40 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/624-625.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hatlar pencere üstlerinde silmelerle çerçevelenmiş kuşak yazısı şeklinde yapıyı içten dolanmaktadır.
Anlam boyutu: Kuşak yazısında kullanılmış olan Zümer Suresi genel olarak Allah ve ahiret inancından bahsetmektedir. Bu yönüyle Zümer Suresi'nden iktibas edilen ayetlere türbe içerisinde yer verilmesi mekân ile bağlam arasında ilişki kurulmasını sağlamaktadır. Birinci ayet grubunun özellikle son ayet-i kerimesinde (Zümer 39/53) Allah'ın rahmetinden ümit kesilmemesi, Allah'ın (dilerse) bütün günahları bağışlayacağı ve onun çok merhametli olduğu vurgulanmaktadır. Sultanın türbesi üzerinden bu ilkeler ziyaretçilere hatırlatılmaktadır. Ayrıca kişinin ahirette Allah'ın rahmet ve merhametine ihtiyaç duyması sultanın bir kul olarak yaratıcısı karşısındaki acziyetini de ifade etmektedir.

İkinci grup: Zümer Suresi 39/73-75. ayetler.

وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ / وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ / وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Tercümesi: Rablerine karşı gelmekten sakınanlar da gruplar halinde cennete sevkedilecek. Nihâyet oraya vardıklarında cennetin kapıları açılmış olacak; bekçileri onlara, "Selâm size! Hoş geldiniz! Ebedî olarak kalmak üzere buyurun girin cennete!" diyecek. (73) Onlar da "Bize verdiği sözü yerine getiren ve cennetten bize dilediğimiz yerinde mesken kurabileceğimiz yurt bağışlayan Allah'a hamdolsun!" diyecekler. (Bunun için) çalışıp çabalayanların ecri ne güzel! (74) Meleklerin de rablerine hamd ile yüceliğini dile getirerek arşın çevresini kuşattıklarını görürsün. Böylece insanlar arasında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir ve şöyle denir: Bütün övgüler âlemlerin rabbi olan Allah içindir. (75)[41]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hatlar pencere üstlerinde silmelerle çerçevelenmiş kuşak yazısı şeklinde yapıyı içten dolanmaktadır.
Anlam boyutu: Zümer Suresi'nin ahiret hayatıyla ilgili cennet ve cehennem konularını da içermektedir. İkinci grupta yer alan 73-75. ayetlerin hemen öncesinde bulunan ayetler cehennemi konu edinmektedir. Fakat türbede yer alan kuşak yazısında cehennemden bahseden kısımlara yer verilmemiştir. Bir önceki ayet grubunda ifade edilen Allah'ın rahmet ve merhamet vurgusu burada *Rablerine karşı gelmekten sakınan müminlerin* cennetle müjdelenmesiyle neticelenmektedir. Böylece sultan ve ziyaretçilere -ayet-i kerimelerde de belirtildiği üzere- Allah'ın müminlere karşı sözünü tutacağı hatırlatılmıştır. Allah adil davrandığı için cennet ehli de minnet ve şükran duygusu olarak kendisine hamd edecektir. Türbede surenin bu kısımlarına yer verilmesi aynı zamanda metfun bulunan sultanın da cennet ehli olması için bir

41 Karaman vd. , *Kur'an Yolu*, 4/633.

dua ve temenni mahiyeti taşımaktadır.

Üçüncü grup: Sâffât Suresi 37/180-182. ayetler.

صَدَقَ اللهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ / وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ / وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Tercümesi: Aliyy ve azim olan Allah doğru söyledi. / Mutlak izzet sahibi olan Rabbin, onların yakıştırdığı nitelemelerden münezzehtir. (180) Bütün peygamberlere selam olsun! (181) Ve âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun. (182)[42]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı silmelerle çerçevelenmiştir. Kuşak yazısının son kısmı ise mermere mahkûk olmayıp kalem işi olarak duvara işlenmiştir.

Anlam boyutu: Kur'ân-ı Kerîm'den bir kısım okunduktan sonra bu ayetler ile kırâata son verilmesi Müslümanlar arasında bir gelenek hâline gelmiştir. Allah'ın övgüyle anılmasını ve peygamberlere de selamı içeren bu sözlü gelenek burada Zümer Suresi'nden yapılan iktibaslar sonrasında yazılı olarak kullanılmıştır.

Şekil 11: Hazireye girişi sağlayan kapının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil 12: Hazirenin hâcet penceresinin üst kısmında bulunan kitabe.

42 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/560.

Şekil 13: Türbenin dış kısmında giriş kapısının üstünde bulunan kitabe.

Şekil 14: Türbenin iç kısmında kapının üstünde bulunan kitabe.

Şekil 15: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının birinci kenarı.

Şekil 16: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının ikinci kenarı.

Şekil 17: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının üçüncü kenarı.

Şekil 18: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının dördüncü kenarı.

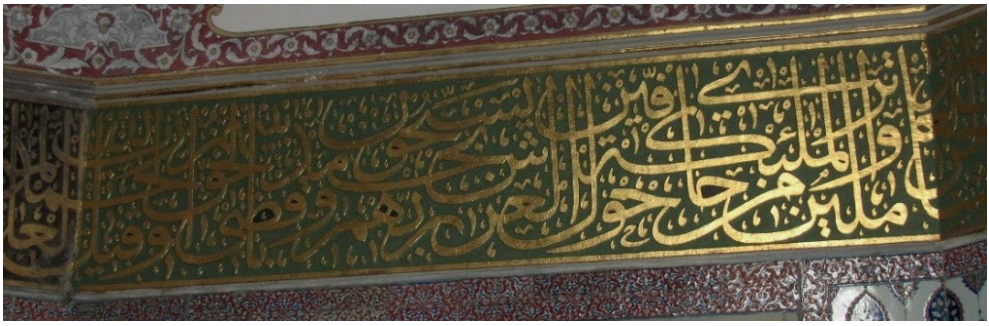
Şekil 19: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının beşinci kenarı.

Şekil 20: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının altıncı kenarı.

Şekil 21: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının altıncı kenarı.

Şekil 22: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının altıncı kenarı.

Şekil 23: Türbenin içerisinde yer alan kuşak yazısının yedinci kenarı.

2.4. İmaretin Yazıları

Külliyenin imaretinde bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe dış avludan imarete girişi sağlayan kapısının üzerinde yer almaktadır.

a) Konumu: İmaretin giriş kapısının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 24.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: İnsân Suresi 76/8. ayet.

وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا

Tercümesi: Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yoksula, yetime ve esire de yemek verirler.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hatlar öne doğru çıkıntı yapmış plasterler arasında yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam boyutu: İmaretler külliyelerin ihtiyaç sahiplerine, misafirlere, medrese talebelerine yeme içme hizmeti sunan mimari birimleridir. İnsan Suresi'nin 7-10. ayetlerinde iyilerin bazı özellikleri zikredilmektedir. Bu hasletler arasında da yoksula, yetime ve esire ikramda bulunmaları yer almaktadır. İmaretin giriş kapısı üzerinde bu hususta bahseden İnsan Suresi'nin 8. ayetinin bulunması yapı/mekân ve anlam birlikteliğini sağlamaktadır. Gerek yapının işlevine uygun bir seçim yapılmış gerekse iyi bir mümin olmanın özelliklerinden olan ihtiyaç sahiplerine ikramda bulunmak teşvik edilmiştir.

Şekil 24: İmaretin giriş kapısının üst kısmında bulunan kitabe.

2.5. Caminin Kitabe ve Yazıları

Caminin kitabeleri dış kısımdaki ve iç kısımdaki kitabeler olmak üzere iki bölümde incelenecektir. Dış kısımdaki kitabeler revaklı avlunun giriş kapılarında, minare kürsüsünde bulunan güneş saatinde, hünkâr mahfiline giriş kapısı üzerinde, son cemaat mahallindeki kapı ile mihrapların üzerinde ve camiye giriş kapısının üzerinde bulunmaktadır. Diğerleri ise caminin iç kısmında bulunan kitabeler olup kapı ve pencere üstlerinde, minber, mihrap, revzen, pandantif, kubbe ve kadınlar mahfilinde bulunmaktadır.

2.5.1. Caminin Dış Kısmında Bulunan Kitabeler

2.5.1.1. Revaklı Avluya Girişi Sağlayan Kapıların Üst Kısmındaki Kitabeler

a) Konum: Revaklı avluya girişi sağlayan ön kapının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 25.

Kitabe metni: Kelime-i tevhid.

لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ

Tercümesi: Allah'tan başka ilâh yoktur. Hz. Muhammed Allah'ın resulüdür.
Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerinde yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.
Anlam boyutu: İman esaslarının özünü ifade eden bir cümle olması sebebi ile her dönemde ve farklı yerlerde kullanılan bir ifadedir. Caminin mihrap ekseninde ve dış avludan camiye girişi sağlayan cümle kapısının üzerinde yer alması Allah dışındaki bütün ilahları arkasında bırakarak yapıya girişi sağlayan müminlere İslam inancının en temel öğretisi hatırlatılmaktadır. Böylece gönüllere ve zihinlere ibadet edilecek tek varlığın Allah olduğu ve Hz. Muhammed'in de onun resulü olduğu düşüncesi yerleştirilerek camiye dâhil olunmaktadır.
b) Konumu: Revaklı avluya girişi sağlayan sağ kapının üst kısmında bulunan kitabe.
Şekil: 26.
Kitabe metni: Ra'd Suresi 13/24. ayet. (Sağ kapı)

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ

Tercümesi: Sabretmenize karşılık elde ettiğiniz esenlik daim olsun! Dünya yurdunun ardından ulaştığınız sonuç ne güzel oldu!
Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerinde yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.
Anlam boyutu: Camilerin avlularına girişi sağlayan kapıların üst kısmındaki kitabelerde genellikle içerisinde selam kelimesi bulunan ayetler kullanılmaktadır. Selam kelimesi sözlükte *kusursuz olmak*, *kurtulmak*, *rahatlamak* anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerde ise *eman*, *kurtuluş*, *esenlik*, *barış* manalarına geldiği gibi *selamlama* anlamında da kullanılır.[43] Namazda insanların kurtuluşuna ve manevi rahatlamaya vesile olan bir ibadettir. Vakit namazını eda etmek için gelen müminler cennet kapısından girerken meleklerin kendilerine vereceği bir selam ile karşılaşmaktadırlar. İnsanların yapacakları ibadetin cennete götürecek bir amel olması sebebi ile kapının cennet kapısıyla özdeşlik kurulması sağlanmıştır.
c) Konum: Revaklı avluya girişi sağlayan sol kapının üst kısmında bulunan kitabe.
Şekil: 27.
Kitabe metni: Nahl Suresi 16/32. ayetten alıntı.

سَلَامٌ عَلَيْكُمُ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

Tercümesi: Selam size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete.
Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerinde yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.
Anlam boyutu: Daha önceden de belirttiğimiz gibi kapı üstlerinde gelenleri karşılama ve selamlama açısından içerisinde selam kelimesi geçen ayetler kullanılmaktadır. Nahl Suresi'nin konuları arasında öldükten sonra dirilme ve Allah'ın huzurunda

43 Mehmet Efendioğlu, "Selâm", TDV İslâm Ansiklopedisi, 2009, c. 36, s. 342.

hesap verme de yer almaktadır. Nahl Suresi 16/32. ayetten yapılan iktibas ile camiye gelenler namaz ibadetinin edasına karşılık cennete davet edilircesine içeriye çağrılmaktadırlar. Camiler cennete, kapıları cennet kapılarına, namaza gelenlerde cennet ehline benzetilmektedir.

Şekil 25: Revaklı avluya girişi sağlayan ön kapının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil 26: Revaklı avluya girişi sağlayan sağ kapının üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil 27: Revaklı avluya girişi sağlayan sol kapının üst kısmında bulunan kitabe.

2.5.1.2. Hünkâr Rampası ve Hünkâr Köşkünün Kapısında Bulunan Kitabeler

a) Konum: Hünkâr rampasının giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe.

Şekil: 28.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Sâd Suresi 38/50. ayet.

جَنَّاتِ عَدْنٍ مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ

Tercümesi: Kapıları kendilerine ardına kadar açılacak adn cennetleri vardır.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerinde yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam boyutu: Ayetin içerisinde geçen adn cennetinin kapıları ile hünkâr mahfiline giden yolun giriş kapısı arasında benzerlik kurulmuştur. Ayrıca Sâd Suresi 38/50. ayetten önceki kısımlarda günahlardan arındırılan ve hayırlı kimseler arasında olan İbrâhim, İshak, Yakub, İsmâil, Elyasa ve Zülkifl'in isimleri sayılmaktadır. Allah'a itaatsizlikten sakınanlara güzel bir gelecek olarak kapıları arkalarına kadar açık olan adn cennetleri vaat edilmektedir. Buradaki kapı ile cennet kapısı arasında benzerlik kurulurken sultanın da yukarıda isimleri zikredilen hayırlı kimseler gibi cennete girmesi temennisi ile dua edilmektedir.

b) Konum: Hünkâr köşkünden caminin içerisindeki hünkâr mahfiline girişi sağlayan kapının üzerindeki kitabe.

Şekil: 29-30.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Neml Suresi 27/30. ayet.

إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Tercümesi: Mektup Süleyman'dan gelmekte, rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla başlamaktadır.[44]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı kapı üzerinde ve plasterlerin uzantısı olan çıkmaların arasında dikdörtgen bir kitabede bulunmaktadır.

Anlam boyutu: Bu kitabede kullanılan ayet-i kerimenin özelliklerinden biri içerisinde besmele-i şerifin yer almasıdır. Buradaki besmele ayetin bir parçasıdır ve Hz. Süleyman'ın Sebe Melikesi Belkıs'a gönderdiği mektuba besmele ile başladığını ifade etmektedir. Hz. Süleyman'ın besmele ile başlayarak Sebe halkının kendine teslim olmalarını istemesi gerek dinî gerekse siyasî bir davet olarak yorumlanmıştır.[45] Hz. Sülayman ile bağlantısı bulunan bir ayetteki besmele-i şerifin tercih edilmesinde bu peygamberin hükümdarlığının da etkisi olmalıdır. Çünkü kitabenin kullanıldığı yeri gözönünde bulundurduğumuzda bu bağlam daha anlamlı hâle gelmektedir. Sultanın camiye güvenli bir şekilde girişini sağlayan hünkâr yolunun sonundaki

44 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/188.

45 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/191.

hünkâr kasrından içerideki hünkâr mahfiline girişi sağlayan kapının üzerinde bu besmeleye yer verilmesi Hz. Süleyman'ın hükümdarlığından sultanın hükümdarlığına atıfta bulunularak aralarında bir özdeşlik kurulmaktadır.

Şekil 28: Hünkâr rampasının giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe.

Şekil 29: Hünkâr köşkünden hünkâr mahfiline girişi sağlayan kapının üzerinde bulunan kitabe.

Şekil 30: Hünkâr köşkünden hünkâr mahfiline girişi sağlayan kapının üzerinde bulunan kitabeden ayrıntı.

2.5.1.3. Güneş Saati Kitabesi

a) Konum: Sağ minarenin kürsü kısmında bulunan güneş saatinin kitabesi.
Şekil: 31-32.
Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî tâlik.
Kitabe metni: Güneş saati usta kitabesi.

رَسَمَه اِسْمٰعِيلُ المُوَقِّتُ سنه ١١٩٣

Tercümesi: Onu muvakkıt İsmail 1193/1779-1780 yılında çizdi.
Fiziksel değerlendirme: Celî talik ve mermere mahkûk olan yazı kareye yakın bir kitabe içerisinde iki kemer arasında barok bir kemer altında bulunmaktadır.
Anlam boyutu: Güneş saatinin 1193/1779-1780 tarihinde muvakkıt İsmail tarafından yapıldığı belirtilmiştir.

Şekil 31: Sağ minarenin kürsü kısmında bulunan güneş saatinini kitabesi.

Şekil 32: Sağ minarenin kürsü kısmında bulunan güneş saati.

2.5.1.4. Dış Yan Revaklarda Bulunan Kitabeler

a) Konum: Sol taraftaki dış yan sofadan caminin içine açılan kapının üzerindeki kitabe.

Şekil: 33.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Yasin Suresi 36/58. ayet.

سَلَامٌ قَوْلاً مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ

Tercümesi: Engin merhamet sahibi rabden gelen söz şu olacak: "Selâm size!".

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerinde yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam boyutu: Diğer kapılarda olduğu gibi burada da içerisinde *selâm* kelimesinin geçtiği bir ayet-i kerime tercih edilmiştir. Camiye gelen cemaat Allahu Teâlâ'nın cennet ehlini selamlamasını içeren ayet ile karşılanmaktadır. Böylece kapıdan camiye namaz kılmak için girenler cennete giriyormuşçasına selamlanmaktadırlar.

b) Konum: Sağ taraftaki dış yan sofadan caminin içine açılan kapının üzerindeki kitabe.

Şekil: 34.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerif.[46]

أُمَّةٌ مُذْنِبَةٌ ورَبٌّ غَفورٌ

Tercümesi: Günahkâr bir ümmet ve affeden bir rab.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerinde yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam boyutu: Kitabede buluan ibare bir hadis-i şeriften iktibas edilmiştir. Hadis-i şerifin tamamı mealen şu şekildedir: *Cennete girdim, cennetin kapısının iki tarafında, altınla yazılmış şu üç satırın yazılmış olduğunu gördüm: Birinci satırda Lâ ilâhe illallah Muhammedün rasûlullah; İkinci satırda ahirete ne gönderdiysek önceden, burada bulduk. Dünyadayken yediklerimiz de yanımıza kâr kaldı. Geride bıraktığımızdan hüsrana uğradı; Üçüncü satırda günahkâr bir ümmet ve affeden bir rab.*

Camiye açılan bu kapı ile cennet kapısı arasında benzerlik ilişkisi kurulmaktadır. Ayrıca müminlerin günahkârlıkları sebebi ile ümitsizliğe düşmemeleri için Rabbın affediciliği ile müjdelenmektedir.

c) Konum: Caminin dış sağ ve sol sahınında kıble nişinin üzerindeki kitabeler.

Fotoğraf: 35-36.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

46 Şehredâr b. Şîruye Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyuni Zaglul (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986) 3/429.

Kitabe metni: Hadis-i şerif.[47]

عَجِّلُوا بالصَّلوةِ قَبْلَ الفَوْتِ / وَعَجِّلُوا بِالتَّوْبَةِ قَبْلَ المَوْتِ

Tercümesi: Vakti geçmeden namaz için, ömür geçmeden de tövbe için acele ediniz.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yatay dikdörtgen kartuşlar içerisinde yer almaktadır. İbare iki kısma ayrılarak sağ ve sol dış sahınların kıble taraflarına yerleştirilmiştir.

Anlam Boyutu: Bu hadis-i şerif genelde son cemaat mahalli ve yan sahınlarda yer alan mihrapların üst kısımlarında kullanılır. Müminlere ölüm gelmeden önce namaz ve tövbe hususunda acele edilmesi tavsiye edilmektedir. Böylece bir Müslümanın kulluk bilincinde namaz ve tövbenin önemiyle birlikte bunların ölüm vaktinden önce yapılması vurgulanmaktadır.

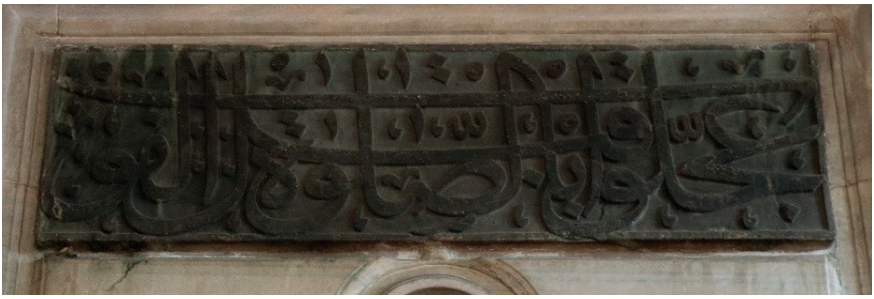

Şekil 33: Sol taraftaki dış yan sofadan câminin içine açılan kapının üzerindeki kitabe.

Şekil 34: Sağ taraftaki dış yan sofadan câminin içine açılan kapının üzerindeki kitabe.

47 Rivayet, Radiyyuddîn Sâgânî'nin uydurma hadisleri ihtiva eden *el-Mevzûʿât*'ında geçmektedir. Radiyyuddîn Sâgânî. *el-Mevdûʿât*, thk. Necm Abdurrahman Halef (Dımaşk-Beyrut 1401/1980, 1405/1985), 35.

Şekil 35: Sağ taraftaki dış yan sofa mihrabiyesinin üzerindeki kitabe.

Şekil 36: Sol taraftaki dış yan sofa mihrabiyesinin üzerindeki kitabe.

2.5.1.5. Caminin Cümle Kapısı ile Son Cemaat Mahallinde Bulunan Kitabeler

a) Konum: Revaklı avludan caminin iç kısmına açılan cümle kapısının üstünde bulunan kitabe.

Şekil: 37.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Caminin tamir kitabesi.

صاحِبُ الخَيرات والحَسَنات وراغِبُ الجَنّة والدَّرَجات المَرحوم المَغفور الدَّرّاج إلى مَدارِجِ
رَحْمَةِ رَبّهِ الْغَفُورِ السُلطان مصطفى خان ثالث بن السلطان أحمد خان بن السلطان محمد خان
أسْكَنَهم اللهُ
تعالى فَرادِيسَ الجِنان قَد وَقَعَ تَعميرُ هذا الجامعِ الشريف في سنة سبع ومائة وتسعين وألف

Okunuşu: Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ve râgibü'l-cennet ve'd-derecât el-merhûm el-magfûr ed-derrâc ilâ medârici / rahmeti rabbihi'l-gafûr es-Sultân Mustafâ Hân sâlis bin es-Sultan Ahmed Hân bin es-Sultan Mehmed Han eskenehum Allâhu / te'âlâ ferâdîse'l-cinân kad vaka'a ta'mîru hâza'l-câmi'i'ş-şerîf fî sene seb' ve mi'e ve tis'în ve elf.

Tercümesi: Hayır ve hasenat sahibi, cenneti ve mertebelerini arzulayan, rahmet-i Rahman'a kavuşan, Sultan Mehmed Han oğlu, Sultan Ahmed Han oğlu Sultan III. Mustafa'dır. Allahu Taâlâ onları firdevs cennetine koysun. Ve bu cami-i şerifin tamiri 1197/1782-1783 yılında yapılmıştır.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan üç satırlık yazı silmelerle çerçevelenmiş yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır. Son satırın baş ve son kısmına ikişer tane çiçek motifi işlenmiştir.

Anlam Boyutu: Camilerin harim kısmına girişi sağlayan cümle kapılarının üzerinde genelde inşa ve tamir kitabeleri yer almaktadır. Burada bulunan kitabe 1760-1764 yıllarında inşa edilmiş olan caminin daha sonra 1197/1782-1783 yılında yapılan tamirine işaret etmektedir. Caminin banisi olan III. Mustafa ve ceddi için de cennet temennisinde bulunulmaktadır.

b) Konum: Son cemaat mahallinin sağ köşesinden caminin içine girişi sağlayan kapının üzerinde bulunan kitabe.

Şekil: 38.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i Şerif.[48]

اَدِّ فَرائِضَ اللهِ تَكُنْ مُطيعًا

Tercümesi: Allah'ın farzlarını eda et ki, itaatkâr olasın.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerindeki yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Revaklı son cemaat mahallinden camiye girişi sağlayan kapının üzerinde bu hadis-i şerife yer verilmesi İslâm'ın en temel farzlarından olan namaz ibadetinin eda edilmesiyle Allah'a itaakâr olunacağı camiye gelen Müslümanlara hatırlatılmaktadır.

c) Konum: Son cemaat mahallinin sağ tarafındaki mihrabiyenin üzerinde bulunan kitabe.

Şekil: 39.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Âl-i İmrân Suresi 3/37. ayetten alıntı.

كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ

Tercümesi: Zekeriyyâ onun bulunduğu yer, mâbeddeki odaya her girdiğinde.[49]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı kısa kenarları ovalleştirilmiş yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Hz. Zekeriyyâ'nın Hz. Meryem'in teyzesinin kocası olduğu rivâyet edilir. Bu âyet-i kerime Hz. Zekeriyyâ'nın Hz. Meryem'in bakımını üstlenmesi hakkındadır. Âl-i İmrân Suresi 3/37. ayette *mihrap* kelimesi geçtiği için camilerdeki mihraplarda ve son cemaat mahallinde bulunan mihrabiyelerde ayet-i kerimenin

48 Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebîbekr es-Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs*, nşr. Abbâs Ahmed Sakr ve Ahmed Abdülcevâd (Beyrut: Darul Fikr, 1414/1994.), 7/405 (No. 14922); Ali b. Hüsâmiddîn el-Muttakî, *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî el-Hayyânî ve Saffet es-Sekkâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985.), 16/127 (No. 44154).

49 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/546.

bu kısmının kullanılması gelenek olmuştur.

d) Konum: Son cemaat mahallinin sol köşesinden caminin içine girişi sağlayan kapının üzerinde bulunan kitabe.

Şekil: 40.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Dua.

يَا مُفَتِّحَ الْأَبْوابِ اِفْتَحْ لَنَا خَيْرَ الْبَابِ

Tercümesi: Ey kapıları açan Allahım! Bize hayırlı kapılar aç.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yuvarlak kemerli kapının üzerindeki yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Genelde kapı üstlerinde veya kapı ve pencere kanatlarında gördüğümüz bu dua cümlesi her türlü hayrın Allah'tan geldiğine inanan Müslümanların kendileri için de hayır kapılarının açılmasını istemesi anlamına gelmektedir. Böylece camiye namazlarını eda etmek için gelen Müslümanlar hem hayırlı bir amel olan namaz için bu kapıdan camiye girerler hem de günlük hayatlarında Allah'tan hayır murat ederler.

e) Konum: Son cemaat mahallinin sağ tarafındaki mihrabiyenin üzerinde bulunan kitabe.

Şekil: 41.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Âl-i İmrân Suresi, 3/39. ayetten alıntı.

فَنَادَتْهُ الْمَلٰئِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ

Tercümesi: O mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler.[50]

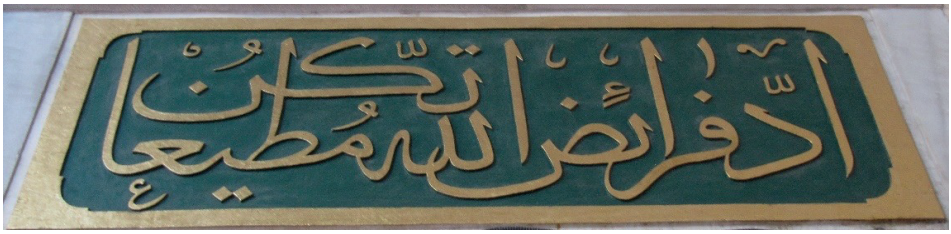
Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı kısa kenarları ovalleştirilmiş yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde iki satır şeklinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Hz. Zekeriyyâ Kudüs'te yaşamış ve İsrâiloğullarına gönderilmiş son peygamberlerden biridir. Çocuk sahibi olmak için Allah'a dua etmiş ve çocukla müjdelenmiştir. Âl-i İmrân Suresi'nin 3/38. ayetinde Hz. Zekeriya'nın yaptığı duaya değinilmiştir. Ayetin Arapçasında geçen mihrap kelimesi mabet olarak tercüme edilmektedir. Ayette mihrap kelimesi geçtiği için mimari bir unsur olan mihrabiyede kullanılmıştır. Böylece son cemaat mahallinde namaza durmuş olan müminler Hz. Zekeriyya ile amel birlikteliği hissiyatıyla ibadetlerini eda ederler.

50 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/552.

Şekil 37: Câminin iç kısmına açılan cümle kapısının üzerindeki kitabe.

Şekil 38: Son cemaat mahallinin sağ köşesinden câminin içine girişi sağlayan kapının üzerinde bulunan kitabe.

Şekil 39: Son cemaat mahallinin sağ tarafında ki mihrabiyenin üzerinde bulunan kitabe.

Şekil 40: Son cemaat mahallinin sol köşesinden câminin içine girişi sağlayan kapının üzerinde bulunan kitabe.

Şekil 41: Son cemaat mahallinin sağ tarafında ki mihrabiyenin üzerinde bulunan kitabe.

2.5.2. Caminin İç Kısmında Bulunan Kitabeler/Yazılar

Caminin iç kısmında bulunan kitabeler kapı ve pencere üstlerinde, mihrap ve minberde, kubbe ve pandantiflerde, revzenlerde ve kadınlar mahfilinde bulunan kitabeler olarak değerlendirilecektir.

2.5.2.1. Kapı ve Pencere Üstlerinde Bulunan Kitabeler

a) Konum: Caminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki pencerenin üst kısmındaki kitabe.

Şekil: 42.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerif. [51]

اِبْنُوا المَسَاجِدَ وَأَخْرِجُوا منها الْقُمَامَةَ

Tercümesi: Camiler inşa edin ve içinden çöpleri/süprüntüleri çıkarın.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Caminin iç kısmında pencere üstlerinde mescit inşa etmenin faziletleri hakkında birçok hadis-i şerif bulunmaktadır. Mescit inşasına teşvik eden bu ilk hadiste ayrıca içlerinin temiz tutulması da tavsiye edilmektedir. Mescitler hakkındaki bu teşvik ve tavsiyeler cemaate hatırlatılmaktadır.

b) Konum: Caminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapının üst kısmındaki kitabe.

Şekil: 43.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hicr Suresi 15/45. ayet.

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ

Tercümesi: Allah'a karşı saygısızlıktan sakınanlar mutlaka cennet bahçelerinde ve pınar başlarında olacaklar.

51 Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.), 3/4 (No. 2521); Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs*, 1/38 (No. 118); Nureddîn Ali b. Ebîbekr el-Heysemî, *Buğyetü'-r-râid fî tahkîki Mecmeu'z-zevâid*, nşr. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.), 2/113 (No. 1949): Ali el-Muttakî, *Kenzu'l-ummâl*, 7/655 (No. 20766). (ابنوا المساجد وأخرجوا القمامة منها)

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Caminin iç kısmında kapı üzerinde yer alan bu kitabe camiden çıkmak üzere olan cemaatin görebileceği bir yerde konumlandırılmıştır. Bu kitabedeki ayet-i kerime ile de Allah'a karşı saygısızlıktan sakınanlar cennet bahçeleri ve pınar başları ile müjdelenmektedirler. Dikkat çeken husus Allah'a karşı saygıda kusur etmeyenler ile namazlarını eda edenler arasında benzerlik ilişkisi kurularak bu müjdeye işaret edilmektedir.

c) Konum: Caminin iç kısmında kadınlar mahfilinin altında sağ ve sol taraftaki kapaklı dolapların en üst kısmında yer alan bu kitabeden karşılıklı olarak iki tane bulunmaktadır.

Şekil: 44-45.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Dua.

تَوَكُّلى عَلى خَالِقي

Tercümesi: Tevekkülüm yaradanımadır.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan hat yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Allah'a güvenip dayanma anlamına gelen tevekkül Müslümanlar için en önemli sıfatlardandır. Allah'ın takdirine rıza gösterilmesi olarak da yorumlanan tevekkülde kul kendini Allah'ın iradesine teslim eder. Burada bulunan bu kitabe sayesinde bani olan Sultan yaratıcıya tevekküllünü takdim ederken ve camiye gelenlerin de tevekkül düşünceleri tazelenmektedir.

d) Konum: Caminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapalı dolabın üst kısmındaki kitabe.

Şekil: 46.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni:

المُلوكُ مُلْهَمُونَ

Tercümesi: Melikler (padişahlar) ilhâma mazhardırlar.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı kare bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Sultanın Allah'a tevekkül ettiğini bildirdiği kitabenin hemen altında padişahların ilhâma mazhar olduklarının belirtilmesi bu kitabe grubuna farklı değerlendirilmesi gereken bir ayrıcalık kazandırmaktadır. Çünkü bu kitabelerde bulunan ibareler ayet-i kerime veya hadis-i şerif değildir. Sultanın ilhâma mazhar olması vurgusu halkın yöneticilerine karşı bağlılık düşüncesine hizmet edebilmektedir. Hemen üstünde bulunan kitabede de padişah Allah'a güvenip dayanarak yaratıcıya

karşı irade teslimiyeti ve bağlılığını sunmaktadır. Halktan yöneticiye, yöneticiden de mutlak yöneticiye ulaşan bir hiyerarşi içerisinde siyasi ve toplumsal bağlılık inşa edilmektedir.

e) Konum: Caminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki pencerenin üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 47.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerif. [52]

فَمَنْ بَنَى لِلَّهِ بَيْتًا بَنَى اللهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ

Tercümesi: Kim Allah için ev inşa ederse (mescid yaparsa) Allah da onun için cennette ev inşa eder.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Geleneğimizde mescitler ve camiler Allah'ın evi olarak kabul edilir. Peygamber Efendimizin de mescit inşası, ihyası, bakım ve temizliği ile ilgili Müslümanları teşvik edici birçok hadis-i şerifi bulunmaktadır. Mescit inşası Müminler için faziletli işler arasındadır. Peygamber Efendimizin bu hadis-i şerifi ile hem bu kerem ve ihsan göstergesi olan amele dikkat çekilmekte hem de Müslümanlara inşa ettikleri mescitler karşılığında cennette kendilerine ev inşa edileceği müjdelenmektedir.

f) Konum: Caminin iç kısmında sağ duvarlardaki pencerenin üst kısmında bulunan kitabeler. Bu kısımda üç kitabe birlikte değerlendirilmektedir.

Şekil: 48-50.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerif.

مَنْ بَنى مَسجِدًا يَبتَغي به وَجْهَ اللهِ / بَنى اللهُ له مِثلَه في الجَنّةِ[53] صَدَقَ / رَسولُ اللهِ مَنْ أَلَّفَ المَسجِدَ أَلَّفَهُ اللهُ [54]

Tercümesi: Kim Allah'ın rızasını murad ederek bir mescit inşa ederse, / Allah da

52 Ebû İsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-ʿilmiyye, 1430), "Salât", 122 (No. 318, 319); Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī (Dârü'l-İhyâi'l-kütübi'l-Arabî, ts.), "Mesâcid ve'l-cemâ'ât", 1 (No. 735-738).

53 Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târık b. İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hasînî (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1416), 6/269 (No. 6383).

54 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Salât", 65 (No. 450); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1433), "Mesâcid ve mevâdı'u's-salât", 4 (No. 533).

onun için cenette bir benzerini inşa eder. Doğru söyledi / Allah'ın resulü. Mescidle dostluk kuran kişiyle Allah dostluk kurar.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazılar yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır. İki hadis-i şerif üç kitabe şeklinde devam etmektedir.

Anlam Boyutu: Burada da mescit inşa etmeye teşvik eden bir hadis-i şerif kullanılmıştır. Peygamber Efendimiz mescitlerin Allah'ın rızasını murad ederek yapıldığı takdirde cennette karşılığının olacağına dikkat çekmiştir. Mescit inşa etmek kadar hangi duygu ve düşünce ile yapıldığı da önemlidir. Riya ve gösteriş amacıyla değil Allah'ın rızasının gözetilmesi vurgulanmıştır. Sonrasında ise Allah'ın mescid ile dostluk kuran insanlarla dostluk kuracağı belirtilmiştir. Mescitlerle olan dostluk başta namaz olmak üzere ibadetlerle sağlandığı için mescitler bir yönüyle Müslümanların Allah ile dostluk kurmalarına da aracı olmaktadır.

g) Konum: Caminin iç kısmında minberin sağ tarafındaki pencerenin üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil: 51.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerîf.[55]

اِبْنوا مَساجِدَكُمْ جُمًّا وَابْنُوا مَدائِنَكُمْ مُشَرَّفَةً

Tercümesi: Mescitlerinizi burçsuz yapın, şehirlerinizi ise burçlu inşa edin.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Mescitler ile ilgili hadisler genelde mescit inşasının teşvikine yöneliktir. Mescitlerin mimari özellikleri ve üslupları hakkında ayrıntılara çok fazla yer verilmez. Fakat burada özellikle mescitlerin burçsuz, şehirlerin ise burçlu yapılması tavsiye edilmektedir.

h) Konum: Caminin mihrap sofasının sağ kenarındaki pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil: 52.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni:

قَال النَبي الهاشِمِيُّ عليه السلام

Tercümesi: Hâşimîlerden/Hâşimîoğullarından nebî aleyhisselam böyle buyurdu.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır

Anlam Boyutu: Sağ tarafta pencere üstlerindeki hadis-i şerif içerikli kitabeler bu kitabe ile son bulmaktadır.

55 Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî, *Musannef,* nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dârü't-Tâc, 1409/1989), 1/274 (No. 3151).

ı) Konum: Cami mihrabının sağındaki ve solundaki pencerelerin üstünde bulunan kitabeler.

Şekil: 53-54.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Zümer Suresi 39/53. ayetten alıntı.

اِنَّ اللهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَميعاً / اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحيمُ ١٣٥٦

Tercümesi: Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar, doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir[56] 1356 (M.1937).

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazılar yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır. Mihrabın sağından başlayan ayet mihrabın sol tarafında da devam etmektedir.

Anlam Boyutu: Bu ayet-i kerimenin içeriği kadar mihrabın sağında ve solunda cemaatin ön tarafında konumlandırılması da önemlidir. Burada iktibas yapılan Zümer Suresi 39/53. ayette Allah'ın rahmet ve merhametinin genişliği hakkındaki ilahi müjde ile Müslümanların günahlarına teslim olmamaları ve Allah'tan ümitlerini kesmemeleri işaret edilmektedir. Mihrabın solundaki kitabe külliyede tarih taşıyan üçüncü kitabedir. Birincisi hazireye giriş kapısının üzerinde ve hattat imzası da taşıyan en erken tarihli olan kitabedir. Hattat Muhammed Vasfî'ye ait olan bu kitabede 1197/1782-1783 tarihi yer almaktadır. İkincisi caminin harimine girişi sağlayan kapının üzerindeki 1197/1782-1783 tarihli tamir kitabesidir. Üçüncüsü ise 1356/1937 tarihli bu kitabedir.

i) Konum: Cami mihrap sofasının sol kenarındaki pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil: 55.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i Şerif.[57]

مَنْ بَنَى لِلّهِ مَسْجِداً بَنَى اللهُ لَهُ بَيْتاً في الْجَنَّةِ

Tercümesi: Kim Allah için bir mescid inşa ederse Allah da onun için cennette bir ev inşa eder.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazılar yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Mihraptan sonra sol taraftaki pencere üstlerinde de karşı sıradaki gibi mescit hakkında hadis-i şerifler devam etmektedir. Burada daha önce zikredilen hadisin farklı bir versiyonuna yer verilmiştir. Mescit inşasına teşvik amacı taşıyan bu hadiste de inşa edenlere cennette ev inşa edileceği müjdelenmiştir.

j) Konum: Caminin iç kısmında sol tarafta caddeye bakan pencerenin ve devamında sol duvardaki pencerelerin üstünde bulunan kitabeler.

56 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/626.

57 Buhârî, "Salât", 65 (hadis no: 450); Müslim (nşr. er-Risâletü Nâşirûn), "Mesâcid ve Mevziu's-salât", 24 (1189); "Zühd ve Rekāik", 44 (7470, 7471, 7472); Tirmizî (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), "Salât", 237 (hadis no: 318, 319); İbn Mâce (M. Fuad Abdülbâkî), "el-Mesâcid ve'l-cemâât", 1 (hadis no: 735, 736, 737, 738).

Şekil: 56-58.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerif. (Bu hadis-i şerif üç kısma ayrılarak kitabeler yerleştirilmiştir.)[58]

مَنْ أَسْرَجَ فِي مَسْجِدٍ سِرَاجًا / لَمْ تَزَلِ الْمَلائِكَةُ وَحَمَلَةُ الْعَرْشِ / تَسْتَغْفِرُ لَهُ مَا دَامَ فِي ذَلِكَ الْمَسْجِدِ ضَوْءُهُ

Tercümesi: Kim bir mescidi lambayla aydınlatırsa, onun ışığı bu mescidde bulunduğu sürece melekler ve arşı taşıyanlar ona istiğfar etmeye devam ederler.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazılar yatay dikdörtgen kartuşlar içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Mescitler hakkında tavsiye niteliği taşıyan hadislerin sadece imar ve inşaya yönelik olmadığını görmekteyiz. Mescitlerin bakımları, temizlikleri veya aydınlatılmaları yönünde de teşvik ve tavsiyeler bulunmaktadır. Günümüzde elektrikli lambalar kullanılsa da geçmişte yağ ve benzeri doğal ürünler ile ibadethanelerin aydınlatılması sağlanıyordu. Müslümanlara mescitlerin aydınlatılmasına yardımcı olmaları istenirken bunun karşılığında meleklerin istiğfarlarıyla müjdelenmektedir.

Konum: Cami mihrap sofasının sol kenarındaki duvarda dördüncü pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil: 59.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerif. [59]

تُحْفَةُ المَلائكَةِ تَجْميرُ المَساجِدِ

Tercümesi: Meleklerin hediyesi, mescidlere güzel koku yaymaktır.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Hat düzeninde öncelikli olarak mescitlerin inşasına yönelik hadislere yer verilmiştir. Sonrasında mescit hizmetlerine yönelik hadisler kullanılmıştır. Burada ise mahiyetini kavrayamasak da uhrevi olarak meleklerin mescitlere hediye olarak güzel koku yaymasına değinilmektedir.

Konum: Cami mihrap sofasının sol kenarındaki duvarda beşinci pencerenin ve kapaklı dolabın üstünde bulunan kitabe.

Şekil: 60-61.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şerif.[60]

مَنْ أَخْرَجَ أَذًى مِنَ الْمَسْجِدِ بَنَى اللهُ لَهُ / بَنَى اللهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ

58 Ebü'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, nşr. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkerî (Medine:1413/1992).

59 Suyûtî, *el-Câmi'u's-sagīr*, I/196; *el-Fethu'l-kebîr*, II/23; Münâvî, *Feyzu'l-kadîr,* III/234.

60 İbn Mâce, "Mesâcid", 9.

Tercümesi: Kim mescidden eza veren bir şeyi çıkarırsa, Allah da ona cennette bir ev yapar.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazılar yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Mescitler hakkındaki son hadis-i şerif buraların temizlik ve bakımı hakkındadır. Namazın dışındaki farzlardan biri de namaz kılınan yerin dinimizce pis sayılan şeylerden arındırılmış olmasıdır. Bu hadis-i şerifte bu türden namaza engel oluşturabilecek veya namazın edasını ve huşusunu bozabilecek unsurların mescitten çıkarılmasının gerekliliğini ifade etmektedir. Bunu yapan Müslümanlara da cennette bir ev müjdelenmektedir.

k) Konum: Caminin iç kısmında sol tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapalı dolabın üst kısmındaki kitabe.

Şekil: 62.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Dua.

دُعاءُ السُّلْطانِ سَبَبُ الغُفْرانِ

Tercümesi: Sultanın duası bağışlanmaya sebep olur.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı kare bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Bu ifadelerin "Tevekkeltü alâ hâlıkî." kitâbesinin hemen altında yer alması tesadüfi olmasa gerektir. Her ne kadar ayrı kitabeler olsa da birbiri ile irtibatlı olduğu düşünülebilir. Üst tarafta hükümdarın Allah'a olan bağlılığı tevekkül yoluyla vurgulanırken hemen altında bulunan kitabelerde ise birer yönetici olan sultanların ayırıcı vasıflarına dikkat çekilerek bu sefer idaresi altındaki kişilerden bir nevi kendisine bağlılık beklenmektedir. Böylece tebadan yöneticiye yöneticiden ise yaratıcıya giden hiyerarşik bir sadakat ve güven köprüsü inşa ediliyor diyebiliriz. Ayrıca bu kitabe *Melikler (padişahlar) ilhâma mazhardırlar* anlamına gelen karşı duvardaki diğer kitabe ile karşılıklı olarak yerleştirilmiştir.

l) Konum: Caminin iç kısmında sol tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapının üst kısmındaki kitabe.

Şekil: 63.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hicr Suresi 15/46. âyet.

اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ

Tercümesi: "Esenlikle, güvenle girin oraya" (denecek)[61]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

61 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/353.

Anlam Boyutu: Burada Hicr Suresi'nden iktibas yapılan 46. ayet konu bütünlüğü açısından 45-46. ayetlerle birlikte değerlendirilebilir. 45. ayet bu kapının tam karşısındaki kapının üzerindedir. Birbirinin devamı olan bu ayetler karşılıklı simetrik olarak konumlandırılmıştır. Bu ayetler cemaatin camiden çıkarken görebileceği yerlerde bulunmaktadır. Ve bu ayetlerde Allah'a karşı saygısızlıktan sakınan samimi müminlerin, esenlik ve güvenlik içinde cennete girecekleri müjdelenmektedir.

Şekil 42: Câminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki pencerenin üst kısmındaki kitabe.

Şekil 43: Câminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapının üst kısmındaki kitabe.

Şekil 44-45: Câminin iç kısmında kadınlar mahfilinin altında sağ ve sol taraftaki kapaklı dolapların en üst kısmında yer alan kitabeler.

Şekil 46: Câminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapalı dolabın üst kısmındaki kitabe.

Şekil 47: Câminin iç kısmında sağ tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapalı dolabın üst kısmındaki kitabe.

Şekil 48: Câminin iç kısmında sağ duvarlardaki pencerenin üst kısmında bulunan birinci kitabe.

Şekil 49: Câminin iç kısmında sağ duvarlardaki pencerenin üst kısmında bulunan ikinci kitabe.

Şekil 50: Câminin iç kısmında sağ duvarlardaki pencerenin üst kısmında bulunan üçüncü kitabe.

Şekil 51: Câminin iç kısmında minberin sağ tarafındaki pencerenin üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil 52: Mihrap sofasının sağ kenarındaki pencerenin üstünde bulunan kitabe

Şekil 53: Mihrabın sağ tarafındaki pencerenin üstünde bulunan kitabe

Şekil 54: Mihrabın sol tarafındaki pencerenin üstünde bulunan kitabe

Şekil 55: Mihrap sofasının sağ kenarındaki pencerenin üstünde bulunan kitabe

Şekil 56: Câmi mihrap sofasının sol kenarındaki duvarda birinci pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil 57: Câmi mihrap sofasının sol kenarındaki duvarda ikinci pencerenin üstünde bulunan kitabe.

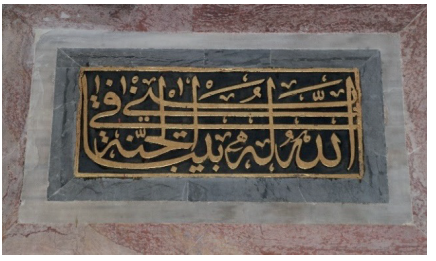
Şekil 58: Câmi mihrap sofasının sol kenarındaki duvarda üçüncü pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil 59: Câmi mihrap sofasının sol kenarındaki duvarda dördüncü pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil 60: Câmi mihrap sofasının sol kenarındaki duvarda beşinci pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil 61: Sol tarafta mahfilin alt kısmındaki pencerenin üstünde bulunan kitabe.

Şekil 62: Sol tarafta mahfilin alt kısmındaki kapaklı dolabın üstünde bulunan kitabe.

Şekil 63: Câminin iç kısmında sol tarafta kadınlar mahfilinin altındaki kapının üst kısmındaki kitabe.

2.5.2.2. Mihrap ve Minberde Bulunan Kitabeler

a) Konum: Mihrabın üstündeki kitabe.

Şekil: 64.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs

Kitabe metni: Âl-i İmrân Suresi 3/37. ayetten alıntı.

كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ

Tercümesi: Zekeriyyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde.[62]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı kısa kenarları kaş kemerli yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Âl-i İmrân Suresi 3/37. ayet son cemaat mahallindeki mihrabiyenin üzerinde de kullanılmıştır. Bununla ilgili açıklamalar yapıldığı için önceki kısma bakılabilir.

b) Konum: Minberin kapısı üstündeki kitabe.

Şekil: 65.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs

Kitabe metni: Kelime-i Tevhîd.

لا إِلَهَ إِلاَّ اللهُ مُحَمَّدٌ رَسولُ اللهِ

Tercümesi: Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın resulüdür.

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı iki kısım halinde yatay dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Estetik değerlendirme: Kitabe düz satır halinde yazılmış olup hareke ve tezini işaretler kullanılmıştır.

Anlam Boyutu: Kelime-i tevhid Allah'tan başka ilah olmadığını ve Hz. Muhammed'in de onun resulü olduğunu ifade ederek aslında İslam dininin en önemli ve temel iman kuralını vurgulamaktadır. Minber kapılarının üst kısmında kelime-i tevhid kullanmak gelenek hâlini almıştır.

c) Konum: Minberin kürsü kısmının altındaki kitabe. Bu kitabe minberin her iki

62 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/546.

tarafında da bulunmaktadır.

Şekil: 66-67.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, tuğra.

Kitabe metni: III. Mustafa'nın tuğrası.

مُصطَفى خان ابن أحمَد المُظَفَّر دائِما

Okunuşu: Mustafa Han ibni Ahmed el-muzaffer dâimâ

Tercümesi: Ahmed oğlu Mustafa Han her zaman gâlip olsun.

Fiziksel değerlendirme: Celî tevkî' ve taşa mahkûk olan kitabeden iki tane bulunmaktadır. Sol taraftaki kitabe yeşil somaki ile çerçevelenmiş kırmızı dikdörtgen somaki mermer üzerine sağ taraftaki ise yine yeşil somaki ile çerçevelenmiş beyaz dikdörtgen bir mermer üzerine mahkûktur.

Anlam Boyutu: Yapılarda bir tür bani imzası ve hükümdar alameti olan tuğraların konulması son derece yaygın bir kullanımdır. Fakat Lâleli Külliyesi'nde III. Mustafa'nın tuğralarında olduğu gibi minberde kullanılması ender rastlanan bir uygulamadır. Gerek hutbe okutmanın bağımsızlık ve hükümdarlık alametlerinden olması gerekse hutbede halifenin isminin zikredilmesi tuğraların burada kullanılmasını son derece anlamlı kılmaktadır. Böylece Cuma günü adına hutbe okunan İslâm halifesi resmî/siyasi hüviyetini temsil eden tuğra ile minberdeki yerini almaktadır.

Şekil 64: Mihrabın üst kısmında bulunan kitabe.

Şekil 65: Minberin kapısı üstündeki kitabe.

Şekil 66: Minberin sağ tarafında bulunan tuğra.

Şekil 67: Minberin sağ tarafında bulunan tuğra.

2.5.2.3. Hünkâr Mahfilinde Bulunan Kitabeler

a) Konum: Hünkâr mahfilindeki duvarda bulunmaktadır.

Şekil: 68-69.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Kehf Suresi 18/39 âyet.

مَا شَاءَ اللهُ / لَا قُوَّةَ اِلّا بِاللهِ

Tercümesi: Allah'ın dilediği olur. Güç yalnız Allah'ındır.[63]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve taşa mahkûk olan yazı yuvarlak iki ayrı kitâbeye yazılmış olup birbirinin devamı niteliğindedir.

Anlam Boyutu: Bir selâtin camisi olmasına rağmen sultanın kendi varlığı ve gücü

63 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/354.

vurgulanmamaktadır. İnsanlara teklif ettiği dinin sahibi olan Allah mutlak güç sahibi ilan edilmektedir.

b) Konum: Hünkâr mahfilinin iç kısmından hünkâr köşküne açılan kapının üstünde bulunmaktadır.

Şekil: 70.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Fâtiha Suresi 1/2. âyet.

اَلْحَمْدُ للهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Tercümesi: Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.[64]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Fâtiha Suresi'nin ikinci ayetini içeren bu kitabe sultanın camiden çıkacağı kapının üzerinde yer alması sebebiyle farklı bağlamlarda değerlendirilebilir. Sultan kendi irade ve isteğiyle mutlak yaratıcı olan Allah'a gerek kendisine gerekse insanlara bahşettikleri sebebiyle bir nevi şükranlarını takdim ederek camiden ayrılmaktadır.

c) Konum: Hünkâr mahfilinden caminin içerisindeki alt kata inen merdivenlere açılan kapının üzerindeki kitabe.

Şekil: 71.

Kitabe dili ve hat nevi: Arapça, celî sülüs.

Kitabe metni: Hadis-i şeriften iktibas.

ما شاءَ اللهُ كانَ

Tercümesi: Allah'ın dilediği olur.[65]

Fiziksel değerlendirme: Celî sülüs ve mermere mahkûk olan yazı dikdörtgen bir kartuş içerisinde yer almaktadır.

Anlam Boyutu: Hünkâr aşağıya inen merdivenlere açılan kapının üzerine bu ibarenin yer alması hem sultana hem de bu kapıyı kullanan diğer kişilere ilâhi iradeye olan bağlılığı hatırlatmaktadır.

64 Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/58.

65 Hz. Peygamber'e isnad edilen ve söyleyeni felaketlerden koruyacak bir duanın başlangıcı nakledilmektedir. Fakat İbnü'l-Cevzî, rivayetin sabit olmadığını ifade etmiştir (İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî, *el-ʿİlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdülhak el-Eserî, [Faysalâbâd: İdâretü ʿUlûmi'l-eseriyye, 1401/1981], 2/352).

Şekil 68: Hünkâr mahfilindeki duvarın sağ tarafındaki kitabe

Şekil 69: Hünkâr mahfilindeki duvarın sol tarafındaki kitabe

Şekil 70: Hünkâr mahfilinin iç kısmından hünkâr köşküne açılan kapının üstünde bulunan kitabe.

Şekil 71: Hünkâr mahfilinin iç kısmından hünkâr köşküne açılan kapının üstünde bulunan kitabe.

Değerlendirme ve Sonuç

Lâleli Külliyesi zengin içerikli bir hat düzenine sahiptir. Kitabeler caminin içi, etrafı, sebil ve türbede yoğunlaşmaktadır. Bunlarla birlikte külliyenin diğer kısımlarından dış avluya girişi sağlayan kapılarda, hazire kapısında, hacet penceresinde, imaret kapısında, hünkâr rampası ve

köşkünde de kitabelere yer verilmiştir. Güneş saati kitabesinde kullanılan ta'lik yazı dışında diğer hepsinde celî sülüs kullanılmıştır. Kitabelerin içerikleri, konum ve yapıların işlevselliğine uygun ayet-i kerime, hadis-i şerif ve dua ifadelerinden seçilmiştir. Külliyenin mimari birimleri ile ayet ve hadislerde işaret edilenler arasında özdeşlik kurulmuştur. Bu durum özellikle külliyenin kapıları ile cennetin kapıları arasında yapılan benzetmelerde sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Kitabelerin dağılımına baktığımızda cadde tarafından dış avluya girişi sağlayan birinci kapıda çeşmeler ile birlikte 5 kitabe, ikinci kapıda 1 kitabe, sebilde çift satırlı 5 kitabe, hazire kapısında 1 kitabe, hacet penceresinde 1 kitabe, türbe kapısının dışı ve içinde 2 kitabe, türbe içerisinde kuşak yazısı, imaretin kapısında 1 kitabe, revaklı avluya farklı yönlerden girişi sağlayan kapılarda toplam 3 kitabe, hünkâr rampası kapısında 1 kitabe, hünkâr köşkünde 1 kitabe, güneş saatinde 1 kitabe, sağ ve sol yan sofa mihrabiyelerinde ve sofalardan camiye açılan kapılarda toplam 4 kitabe, son cemaat mahallinde bulunan mihrabiyeler, kapılar ve cümle kapısı üzerinde toplam 5 kitabe, caminin içerisinde alt kat kapı ve pencere üstlerinde toplam 22 kitabe, miharabın üst kısmında 1 kitabe, minberin kapısı ve yanlarında toplam 3 kitabe, üst katta hünkâr mahfilinin kapı üstleri ve duvarında toplam 4 kitabe yer almaktadır. Külliyenin tamamında ise toplam 61 kitabe ve 1 kuşak yazısı yer almaktadır. Lâleli Külliyesi bu yönüyle İstanbul'da en fazla kitabeye sahip yapılardan biridir.

Kaynaklarda genelde külliyenin yazılarının hattat Mehmed Vasfî'ye ait olduğu bildirilmektedir. Bu yaklaşım kısmen doğru olmakla birlikte bütün yazıların ona ait olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü külliyede farklı tarihlere ve üsluplara sahip kitabeler yer almaktadır. Hattat imzası bulunan tek kitabe hazireye giriş kapısı üzerindedir. Yazının sol alt köşesinde *Ketebehu Muhammed Vasfî Sene 1197* ifadeleri yer almaktadır. Bu tarih miladi olarak 1782-1783 yıllarına tekabül etmektedir. Kitabedeki tarih 1760-1764 yıllarında inşa edilmiş olan caminin inşasından on dokuz sene, sultan III. Mustafa'nın vefatından ise on sene sonrasına aittir. Aynı tarih caminin cümle kapısının üzerinde yer alan tamir kitabesinde de bulunmaktadır. Mihrabın solundaki pencerenin üzerindeki kitabede ise hattat imzası bulunmamakla birlikte H. 1356/ M. 1937 tarihi yer almaktadır. Cumhuriyet dönemine denk gelen bu tarih caminin inşasından 173 yıl sene sonrasına, Mehmed Vasfî'nin imzası ve tarihi bulunan kitabeden ise 159 sene sonrasına işaret etmektedir. Mihrabın sağından başlayıp solunda biten bu iki kitabe sonraki dönemlere ait bir yazı kalitesine sahiptir.

Kitabelerin geneline baktığımızda hazire kapısı (1 kitabe), imaret kapısı (1 kitabe), revaklı avluya girişi sağlayan kapılar (3 kitabe), cümle kapısı (1 kitabe), son cemaat mahallinde bulunan kapılar (2 kitabe), hünkâr rampası kapısı (1 kitabe), hünkâr köşkü kapısı (1 kitabe), sağ ve sol taraftaki yan sahınlardaki kapılar (2 kitabe), hünkâr mahfilindeki kapılar (2 kitabe), kadınlar mahfilin altında sağda ve solda bulunan kapılar (2 kitabe) ile mihrap üzerinde bulunan kitabelerin hattat Mehmed Vasfî'ye ait olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu kitabelerdeki yazıların üslup özellikleri birbirine benzemektedir. Kitabelerin genel özelliklerine baktığımızda yazılardaki harflerin sert bir karaktere sahip olduğu, külliyedeki diğer kitabelerdeki yazılarda

olduğu kadar boşluklar hareke ve tezyin işaretleri ile doldurulmamıştır, dikey harfler yanyana getirilip istiflerin üst sınır çizgisine kadar uzatılırken, çanaklı, kuyruklu vb. müşâbih harfler ise istif içerisinde yana veya üst üste getirilmeye çalışılmıştır.

Üslup açısından farklı bir hattata ait olduğunu düşündüren ikinci grup ise cadde tarafından dış avluya girişi sağlayan kapılar (6 kitabe), sebilin pencereleri (5 kitabe) ve türbenin kapısı (2 kitabe) üzerinde bulunan kitabeler ile türbe kuşak yazısıdır. Caminin sağ ve sol sahınlarındaki mihrabiyeler üzerindeki (2 kitabe), cami içerisinde duvarlarda ve pencere üzerlerindeki (20 kitabe) ve hünkâr mahfili duvarındaki yuvarlak kitabeler (2 kitabe) aynı üslup özelliklerine sahiptir. Hattat imzası bulunmadığı için kime ait olduğunu tespit edemediğimiz bu yazılar daha esnek bir yapıya sahiptir. Ayrıca harfler arasındaki boşluklar yoğun biçimde tezyin işaretleri, mühmel harf işaretleri ve harekeler ile doldurulmuştur. Bu yazılarda dikkat çeken diğer bir husus dikey harfleri satırda boydan boya kesen keşideli harflerdir.

Üzerinde tarih olup hattat imzasına yer verilmeyen iki kitabe daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi H.1219/M.1804-1805 tarihli hacet penceresi üzerinde bulunan kitabe, ikincisi ise H.1193/ M.1779-1780 tarihli güneş saati kitabesidir. Bütün bunlar külliyede bulunan kitabelerin birden çok hattata ait olduğunu ve farklı zamanlarda yapılara eklendiğini bizlere göstermektedir.

Külliyenin hat düzenine baktığımızda yazıların konum ve içeriklerinde kendinden önceki dönemleri devam ettiren unsurlar olmakla birlikte kendine ait özellikler de bulunmaktadır. Örneğin cami içerisinde bütün pencerelerin üzerindeki kitabe uygulamasına III. Mustafa'nın inşa ettirmiş olduğu Ayazma ve Fâtih Camii'nde yer verilmemiştir. Cami içerisindeki pencere üstlerinde bulunan bu kitabelerde dikkat çeken diğer bir husus tamamının mescit inşasını, temizliğini, bakımını ve aydınlatılmasını teşvik eden hadisler içermesidir. Burada yer alan hadisler farklı yapılarda zaman zaman kullanılmıştır. Fakat Lâleli Camii'nde konu hakkındaki hadislerin çoğu bir bütün olarak bir araya getirilmiştir.

Bu hadislerin hepsinin Lâleli Camii'nde bir araya getirilmesi çeşitli okumalara imkân vermektedir. III. Mustafa bani bir sultan olarak 1766 yılında gerçekleşen İstanbul depreminde büyük yıkımlar gören şehri yeniden ayağa kaldırmak için ciddi masraflar yapmıştır. İstanbul'da gerek dinî gerekse sivil mimariye ait binaları yeniden inşa ettirmiştir. Fâtih Camii bunlardan sadece biridir. Üsküdar'da bulunan Ayazma Camii'ni de selâtin camii olarak kendi adına inşa ettirmiş olsa da türbesi yine kendi adına inşa ettirmiş olduğu Lâleli Külliyesi'nde bulunmaktadır. İçeride mescit inşasına yönelik teşvik edici ve yapanların cennette mükâfatlandırılacağına yönelik hadislerin kullanılması gerek deprem nedeniyle gerekse bani özelliğiyle cami ve mescitlerin de yer aldığı birçok mimari eser ortaya koyan sultana telmihen bir övgü olabilir. Ayrıca bu hadisler vasıtasıyla deprem sonrası yeniden ihya edilmeyi bekleyen cami ve mescitlere ihtiyaç duyulan yardım elinin uzatılması için cemaatin teşvik edilmeye çalışıldığı düşünülebilir.

Külliyenin sebilinde de yapının işlevselliği göz önünde bulundurularak birbirini tamamlayan ayet-i kerimeler grup halinde kullanılmıştır. Su ve içecek ikramı yapılan sebilde şifa ayetlerinin tamamına yer verilmiştir. Caminin içerisinde mescit inşası ve temizliğine yönelik hadislerin

biraraya getirilmesine benzer bir uygulama olmuştur. Su mimarisi örneklerinden olan çeşme ve sebil gibi yapılarda genelde besmele ile içerisinde su ve içecek kelimelerinin yer aldığı ayetler tercih edilmektedir. Lâleli Külliyesi Sebili'nde ise tercih şifa ayetlerinden yana kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de şifa kelimesinin türevleriyle birlikte geçtiği altı ayet-i kerimenin hepsinden iktibas yapılarak kitabelere hakkedilmiştir. Gerek cami içerisindeki pencere üstlerinde bulunan kitabeler gerekse sebilin şebekeleri üzerindeki kitabeler konu hakkındaki ibarelerin tamamını bir araya getirmeleri sebebiyle ayırıcı bir özellik kazanmışlardır.

Hat düzeninde dikkat çeken hususlardan bir diğeri caminin iç kısmında sultanın siyasi otoristesine atıfta bulununan kitabeler kullanılmasıdır. Sultan adına hutbe okunan minberin sağında ve solunda III. Mustafa'nın tuğrasına, mahfilin alt kısmındaki duvarlarda ise "*Melikler (padişahlar) ilhâma mazhardırlar.*" ve "*Sultanın duası bağışlanmaya sebep olur.*" ifadelerini içeren kitabelere yer verilmesi siyasi otoriteye olan bağlılığı pekiştirmeyi amaçlamaktadır. Önceki dönemlerde Bursa Ulu Camii ve Topkapı Sarayı'nda da kullanılan ve idarecilerin *zıllullah* olarak kabul edilmesini sağlayan "*Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Allah'ın bütün mazlum kulları ona sığınırlar.*" ifadesi kullanılırken 18. yüzyıl ve sonrasında yukarıdaki ibareler de tercih edilmeye başlamıştır. Mahfilin alt kısmında dörtlü müsennâ şeklinde hakkedilmiş olan "*Tevekkülî alâ hâlıkî.*" ibaresi daha önceden Çinili Köşk'ün girişindeki kemerin karın kısmında mozaik çini tekniğiyle, İstanbul Mahmud Paşa Camii'nin cümle kapısının sağındaki ve solundaki madalyonların içerisinde mermere mahkûk olarak ve İstanbul Yahya Efendi Türbesi duvarında ise kalemişi tekniğiyle uygulanmıştır. Bu ibare uzun bir süre sonra Lâleli Camii hat düzeninde tekrar kendine yer bulmuştur. Mihrap üzerindeki Âl-i İmrân Suresi 3/37. ayet ve minber kapısı üzerindeki kelime-i tevhid geleneksel kullanımı devam ettiren unsurlardır.

Külliyenin kapı üzerlerinde bulunan kitabelerde özellikle *selâm* ve *cennet kapısı* ifadelerini içeren ayetler kullanılmıştır. Bu kitabelerde Zümer Suresi 39/73. ayetten, En'âm Suresi 6/54. ayetten, Ra'd Suresi 13/24. ayetten, Nahl Suresi 16/32. ayetten, Sâd Suresi 38/50. ayetten, Yasin Suresi 36/58. ayetten ve Hicr Suresi 15/46. ayetten yapılan iktibaslara yer verilmiştir. Genellikle kapı üstlerindeki kitabelerde tercih edilen bu ayet-i kerimeler Osmanlı'nın mimariye bağlı hat düzeni geleneğinde sıkça kullanılmıştır. Lâleli Külliyesi erken, klasik ve geç dönem yapılarında kapılar üzerinde görülebilen bu hat düzeni geleneğini devam ettirmiştir.

Hazirenin giriş kapısı üzerinde bulunan Fecr Suresi 89/27-28. ayet burada ve I. Abdülhamid Türbesi'nin giriş kapısı üzerinde karşımıza çıkmaktadır. 18. Yüzyıldan itibaren tercih edilen bir ibaredir. Türbeninin içerisinde kuşak yazısında kullanılan Zümer Suresi 39/49-53 ile 73-75. ve Sâffât Suresi 37/180-182. ayetlerin tamamı veya bir kısmı başka yapılarda da karşımıza çıkmaktaır. Türbenin giriş kapısı üzerindeki Ankebût Suresi 29/57. ayet birçok yapıda kullanılırken iç kısımda kapı üzerindeki Haşr Suresi 59/2. ayet nisbeten daha az tercih edilmektedir. 16. yüzyıldan itibaren III. Selim, III. Mustafa ve Mihrişah Sultan türbelerinde bu ayet-i kerime kullanılmıştır.

İmâretin giriş kapısı üzerinde yer alan İnsân Suresi 76/8. ayet daha önceki dönemlerde nadiren kullanılmış olsa da özellikle 18. yüzyıl sonrası Lâleli ile birlikte Nuruosmaniye ve Mihrişah Sultan imaretlerinde kullanılmıştır.

Lâleli Külliyesi'nin hat düzeni ve kitabe içerikleri erken ve klasik dönem tercihlerini yer yer devam ettirmekle birlikte yeni uygulamalara da ev sahipliği yapmaktadır. Kapı üstleri, minber ve mihrap gibi kısımlardaki kitabeler geleneksel ibareleri devam ettirmektedir. Sebil ve cami içerisinde belli bir konu etrafında anlamı daha vurgulu hâle getirmek için bütünlüğü sağlayan birçok ayet-i kerime ve hadis-i şerifleri bir araya getirmek Lâleli Külliyesinin hat düzeninin ayırıcı özelliklerindendir. Ayrıca bazı ifadeler geçmişte kullanılmakla birlikte Lâleli Külliyesi ve diğer 18. yüzyıl yapılarında uzun bir aradan sonra tekrar kullanılmaya başlandığı veya bu dönemden sonra yeni ibareler tercih edildiği gözlemlenmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Teşekkür: Doç. Dr. Fatma Kızıl hocamıza yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.
Acknowledgment: I would like to express my gratitude to Assoc. Prof. Dr. Fatma Kızıl for her contributions.

Kaynakça/References

Ağaoğlu, Mert. *Hassa Başmimarları El-Hac Mustafa Ağa, Kara Ahmed Ağa ve Mehmed Tahir Ağa'nın Döneminde İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2008.

Ağaoğlu, Mert. *Osmanlı Batılılaşması Bağlamında 18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul (Sultan III. Mustafa ve Sultan I. Abdülhamid Devri Eserleri)*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2018.

Ağır, Aygül. "Mehmed Tahir Ağa", *Dünden Bügüne İstanbul Ansiklopedisi*. 5/367. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi.* İstanbul: İnkılâp, 2004.

Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi vd. *Hadîkatü'l-Cevâmi'*. haz. Ahmed Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Beydilli, Kemal. "III. Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/280-283. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Cimilli, H. Canan. "Laleli Câmii Hazîresi'ndeki III. Selim Döneminde Yaşayan Harem Kadınlarının Mezar Taşları Üzerine Bir Araştırma*", III. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri 20-26/09/2014 Delhi-Hinditan (India)*. 223-232, ed. Osman Kundarıcı vd. (y.y : y.y.), 2014.

Çetin, Mustafa. "Kur'anda Şifâ Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 67-82.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Lâleli Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/86-89. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Demir, Ülkü. *Laleli Câmisi'nin Mekân Dekor/Süsleme Tasarımı*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Denel, Serim. *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1982.

Derman, Uğur. "Mehmed Vasfî, Kebecizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 28/ 539-540. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Deylemî, Şehredâr b. Şîruye Deylemî. *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyuni Zaglul Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.

Efendioğlu, Mehmet. "Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/342. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

el-Absî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. *Musannef.* nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dârü't-Tâc, 1409/1989.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001

el-Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr. *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, nşr. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkerî. Medine: 1413/1992.

el-Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebîbekr. *Buğyetü'r-râid fî tahkîki Mecmeu'z-zevâid*, nşr. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.

el-Muttakî, Ali b. Hüsâmiddîn. *Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî el-Hayyânî ve Saffet es-Sekkâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985.

Ersoy, F. Gülsüm. *İstanbul'daki Selatin Câmilerinin Kitâbeleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebîbekr. *Câmi'u'l-ehâdîs*, nşr. Abbâs Ahmed Sakr ve Ahmed Abdülcevâd. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1414/1994.

et-Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. Îsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût vd. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430.

İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. Dârü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî. *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdülhak el-Eserî. Faysalâbâd: İdâretü Ulûmi'l-Eseriyye, 1401/1981.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Hattatlar*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2. Basım, 1970.

Kara, İsmail. *Müslüman İstanbul'a Mahsus Bir Gelenek Mahya*. İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1433.

Necipoğlu - Kafadar, Gülru. "The Süleymaniye Complex In Istanbul: An Interpretation, *Muqarnas* 3 (1985), 107-113.

Neftçi, Aras. *Lâleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).

Ögel, Semra. “III. Mustafa Devri Yapılarında Yeni İfade Yolları ve Bir Değişim Başlangıcı Olarak Nuruosmaniye Câmii”. *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*. 3/ 1-10. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Özer, Filiz. “18. Yüzyıl’ın Yaratıcı Osmanlı Mimarlığı”, Sanat Tarihi Defteri 15 (2012), 1-22.

Özer, Filiz. “III. Mustafa Devri’nin Mimari Üslubu”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*. 3/59-68. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Rado, Şevket. *Türk Hattatları: XV. yüzyıldan günümüze kadar gelmiş ünlü hattatların hayatları ve yazılarından örnekler*. İstanbul: Yayın-Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, [t.y.].

Sâgānî, Radiyyuddîn. *el-Mevdûʿât*, thk. Necm Abdurrahman Halef. Dımaşk-Beyrut 1401/1980, 1405/1985.

Sakaoğlu, Necdet. “III. Mustafa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2/272-277. İstanbul: YKY, 2. Basım, 2008.

Sönmez, Zeki. *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988.

Sülün, Murat. “Osmanlı Mimarisinde Akidevî ve Siyasî Hat Uygulamaları”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. ed. Bilal Gökkır vd. 1/ 63-90. 2011.

Sülün, Murat. *Sanat Eserine Vurulan Kur’ân Mührü.* İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.

Sürmen, Pınar. *Laleli Külliyesi İmareti Restorasyon Projesi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Taberânî, Ebü’l-Kāsım Süleymân b. Ahmed. *el-Muʻcemü’l-evsat*, thk. Tārık b. İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hasînî. Kahire: Dârü’l-Haremeyn, 1416.

Tanyeli, Gülsün. “Laleli Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 5/190-191 İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Taş, Ela - Bedir, Cemal. “Laleli Külliyesi Haziresinden Bir Grup Kadın Şahidesi”, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi* 6 (2014), 175-188.

Taş, Ela - Bedir, Cemal. “Laleli Külliyesi Haziresinden Bir Grup Kadın Şahidesi”, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi* 8 (2015), 177-189.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Üçüncü Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Âit Vekayi”, *Belleten* 143 (1973), 607-662.

Yerinde, Adem. “Şifa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.